

TANIK LİSTESİNDE YER ALMAYAN TANIĞIN DURUŞMADA HAZIR BULUNDURULMASI HALİNDE DİNLENİLMESİ İMKÂNI*

The Opportunity to Hear a Witness Present at Trial
Despite Not Being Listed on the Witness List

Aziz Serkan ARSLAN*

Mustafa TOPAL**

ÖZ

Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda tanık dinletmek isteyen tarafın, tanıkları bir listeye mahkemeye bildirmesi gerektiği düzenlenmiştir. Listenin hiç verilmemesi halinde, vakıanın ispatı için tanık dinletilmesi mümkün olmayacaktır. Bunun yanı sıra, tanık listesinde yer almayan bir kimsenin tanık olarak dinlenilemeyeceği ve ikinci tanık listesinin verilemeyeceği de Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda açıkça düzenlenmiştir. Ne var ki tanık listesinin hiç verilmemesi ihtimalinde ortaya çıkan sonucu yumuşatıcı nitelikte farklı bir düzenleme daha sevk edilmiş ve listenin verilmediği hallerde, hazır bulundurulmuş tanıkların da dinlenilebileceği kabul edilmiştir. Çalışmada, tanık listesi verilmemesinin yaptırımını yumuşatıcı niteliği haiz bu ikinci düzenlemenin, listenin verildiği durumlarda listede yer almayan bir tanığın dinlenilmesi için de kullanılıp kullanılmayacağı sorusu incelenmiştir. Bu bağlamda ilk olarak çalışma konusu ve tanıkların dinlenilmesine ilişkin düzenlemeler, daha ayrıntılı şekilde, takdim edilmiştir. Sonrasında ise listenin verilmediği hallerde tereddütsüz olarak uygulama alanı bulan ikinci düzenlemenin, listede yer almayan bir kimsenin de tanık olarak dinlenilebilmesi için kullanılıp kullanılmayacağına yönelik değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanık, Tanık Listesi, Delil, HMK m. 240, HMK m. 243.

• **Gönderi:** 07.01.2025- **Kabul:** 27.02.2025 | **Received:** 07.01.2025 - **Accepted:** 27.02.2025.

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Medeni Usul İcra İflâs Hukuku Anabilim Dalı, Kırıkkale, Türkiye ✉ azizserkanarslan@hotmail.com • ORCID 0000-0001-7703-3044.

** Arş. Gör., Kırıkkale Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Medeni Usul İcra İflâs Hukuku Anabilim Dalı, Kırıkkale, Türkiye ✉ mustafatopal@kku.edu.tr • ORCID 0000-0002-1687-0591.

Atıf Şekli / Cite As: ARSLAN, Aziz Serkan, TOPAL, Mustafa (2025). Tanık Listesinde Yer Almayan Tanığın Duruşmada Hazır Bulundurulması Halinde Dinlenilmesi İmkânı. ÇÜHAD, (7), 21-40.

İntihal / Plagiarism: Bu makale bir intihal engelleme yazılımı aracılığıyla denetlenmiş ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. / This article has been checked via a plagiarism prevention software and reviewed by at least two referees.

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

ABSTRACT

The Code of Civil Procedure regulates that the party who relies on witness evidence and wishes to have witnesses heard must submit a list of witnesses to the court. If the list is not provided, it will not be possible to hear witnesses to prove the facts. In addition, the Code of Civil Procedure clearly regulates that a person who is not included in the witness list cannot be heard as a witness and a second witness list cannot be submitted. However, another provision has been introduced to mitigate the consequences of failing to submit a witness list, allowing for the hearing of witnesses who are present even when the list has not been submitted. . In this study, it is examined whether this second provision, which mitigates the sanction for not submitting a witness list, can be applied in situations where the list is submitted but a witness who is not included in the list is to be heard. In this context, firstly, the subject of the study and the provisions regarding the hearing of witnesses are presented in more detail. Subsequently, it is considered whether the second provision, which is strictly applicable in cases where a list is not provided, can also be used to hear a person who is not on the list as a witness.

Keywords: Witness, Witness List, Evidence, CPC Article 240, CPC Article 243.

GİRİŞ

Taraflarca getirilme ilkesinin uygulama alanı bulduğu davalarda dava malzemesinin yargılamaya dahil edilmesi taraflara bırakılmıştır. İleri sürülen vakıanın tanıkla ispat edilmeye elverişli olması halinde, tanık dinletilebilmesi için Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda öngörüldüğü üzere tanık listesi ibraz edilmelidir. Bununla birlikte kanun koyucu, listeden bağımsız olarak tanık dinletilmesini sağlayan ek bir düzenleme daha sevk ederek taraflara, bir anlamda, ikinci bir imkân daha tanımıştır. Tanık dinletmek açısından ikinci imkânı bahşeden bu düzenleme, çalışma konumuzun temelini oluşturan Hukuk Muhakemeleri Kanunu m.243/1 hükmünün son cümlesidir. İlgili düzenlemenin tanık listesinin verilmediği hallerde uygulanabilirliği konusunda tereddüt edilmemelidir. Ancak aynı imkândan, dolayısıyla imkânı sağlayan düzenlemeden, liste veren tarafın da yararlanmasının mümkün olup olmadığı konusunda doktrinde farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Çalışma kapsamında, doktrinde ileri sürülen görüşler ışığında zikredilen imkânın tanık listesi veren tarafın lehine de uygulanabilir nitelikte olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Çalışma konusunun genel olarak duruşmada hazır bulundurulan tanığın dinlenilmesine imkân tanıyan Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 243'üncü maddesinin birinci fıkrasının son cümlesinin uygulanabilirliğine yönelik olmaması nedeniyle ilgili düzenlemeye yönelik spesifik problemlere mümkün olduğu ölçüde değinilmemiştir. Bu bağlamda çalışmanın, tanık listesinin verildiği hallerde listede yer almayan bir tanığın dinletilebilmesi için ilgili düzenlemeden yararlanılıp yararlanılamayacağı ekseninde kalması hedeflenmiştir.

I. ÇALIŞMA KONUSUNUN VE DÜZENLEMENİN TAKDİMİ

A. ÇALIŞMA KONUSUNUN TAKDİMİ

Hukuk Muhakemeleri Kanunu¹ (HMK) m.240 ilâ m.265 arasında tanık deliline² ilişkin hükümler sevk edilmiştir. Çalışma konumuz açısından önem arz eden düzenleme, tanığın dinlenilmek üzere mahkemeye çağrılmasına ilişkin HMK m.243/1'in son cümlesidir. İlgili hüküm kapsamında, tanık listesinin sunulması için kesin sürenin verildiği hallerde liste sunulmamış olsa dahi tarafın hazır bulundurduğu tanığın mahkemece dinleneceği düzenlenmiştir³. Oysa HMK m.240/2 hükmünde, tanık gösteren tarafın tanık dinletmek istediği vakıayı⁴ ve tanıkların adı ve soyadı ile adreslerini içeren listeyi mahkemeye sunacağı, listede gösterilmeyen kişilerin ise tanık olarak dinlenemeyeceği ve nihayet, ikinci bir tanık listesinin verilemeyeceği⁵ belirtilmiştir.

Zikredilen her iki hüküm birlikte okunduğu takdirde HMK m.243/1'in son cümlesinin, tanık listesinin verildiği hallerde de uygulanma kabiliyetinin bulunup bulunmadığı sorusu düşünülebilir. Daha geniş bir ifadeyle, her ne kadar HMK m.240/2 kapsamında tanıkların mahkemece dinlenilebilmesi için tanık listesinin verilmesi gerektiği ve ikinci listenin verilmesinin yasak olduğu belirtilmiş olsa da

¹ RG, 04.02.2011, S. 27836.

² Delil niteliğini haiz olanın tanığın şahsı değil onun beyanı olduğu hakkında bkz. AKİL, s. 154, dpn. 3; TANRIVER, s. 959. Doktrinde tanık deliline yönelik açıklamalar *tanık beyanı* başlığı altında da yapılmıştır. Bu yönde başlıklandırma için bkz. ATALI, ERMENEK, ERDOĞAN, s. 521; BUDAK, KARAASLAN, s. 300. Çalışma konumuz, tanığın beyanından ziyade, tanık listesi kapsamında, şahsına yönelik olduğu için çalışmada *tanık* ifadesi, tanığın kendisine yönelik olarak kullanılmıştır.

³ Düzenlemeye yönelik açıklamalarla ilgili olarak bkz. I, B.

⁴ Dava ve cevap dilekçelerinin içeriğine ilişkin HMK m.119/1-f ve m.129/1-e hükümlerinde, iddianın veya savunmanın dayanağını oluşturan vakıaların hangi delillerle ispatlanacağını gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir. Keza, somutlaştırma yüküne ilişkin HMK m.194/2'de, hangi delilin hangi vakıanın ispatı için gösterildiğinin açıkça belirtilmesi gerektiği düzenlenmiştir. Bu çerçevede, tanık listesinde tanık ve vakıa eşleştirmesinin yapılması, tanık beyanının belli bir vakıanın ispatı için delil niteliğinde olduğunu gösterir niteliktedir. Bu nedenle doktrinde, farklı bir vakıanın ispatı için yeni bir tanık listesinin verilebileceği ve ilgili ihtimalde *ikinci tanık listesi verme yasağının* devrede olmadığı ifade edilmiştir. Bkz. ÖNEN, s. 215; BERKİN, s. 833; KURU, s. 2593; ERTANHAN, s. 192; ERİŞİR, s. 193; ALANGOYA, YILDIRIM, DEREN YILDIRIM, s. 354; UMAR, s. 762; BİLGİÇ, s. 133; ARSLAN, YILMAZ, TAŞPINAR AYVAZ, HANAĞASI, s. 445; AKİL, s. 157, 158-159; KURU, AYDIN, s. 770; GÖRGÜN, BÖRÜ, KODAKOĞLU, s. 493; TURAN, s. 318. Tanık listesinin verilmesinden sonra *aynı vakıa* hakkında yeni tanık isimlerinin bildirilmesinin, ikinci tanık listesi verme yasağına aykırı olacağı hakkında ayrıca bkz. ERDÖNMEZ, s. 38; ATALAY, s. 1889. Yazar ayrıca, ikinci tanık listesi yasağının kapsamının belirlenmesinde davanın değil *vakıanın* esas alınması gerektiğine işaret etmiştir. Bkz. ATALAY, s. 1893. İkinci tanık listesi verme yasağının, aynı vakıa bakımından devrede olduğu hakkında bkz. BOLAYIR, İspat Hakkı, s. 574; YILMAZ, Şerh, s. 4053; ATALI, ERMENEK, ERDOĞAN, s. 523. Keza tanıkların hangi vakıalar hakkında dinlenilmesinin istenildiğinin belirtilmediği hallerde, listede gösterilen tanıkların iddianın veya savunmanın tamamı için dinlenileceği hakkında bkz. KURU, s. 2592; ERTANHAN, s. 192; ERİŞİR, s. 194. Bu son hususa Yargıtay'ın 2018 yılında verdiği bir kararında da değinilmiştir. Karar için bkz. Y. 2. HD, T. 12.04.2018, E. 2016/15479, K. 2018/4893; E-Uyar, (E.T. 28.03.2024).

⁵ İkinci tanık listesi verme yasağının amacının ispat hakkının kötüye kullanılmasını önlemek ve mahkemelerin iş yükünün gereksiz yere artmasının önüne geçmek olduğu hakkında bkz. ÖNEN, s. 215. Aynı yönde bkz. BOLAYIR, İspat Hakkı, s. 574. Yasağın, yargılamanın süruncemede bırakılmasını engelleme fonksiyonunu haiz olduğu ve usûl ekonomisi ilkesine hizmet ettiği hakkında bkz. POSTACIOĞLU, ALTAY, s. 696. Benzer şekilde, ikinci tanık listesi verme yasağının kamu düzenine ilişkin olduğu ve davanın makul süre içinde tamamlanmasını sağlayarak usûl ekonomisi ilkesine hizmet ettiği hakkında bkz. KARSLI, s. 589; PEKCANITEZ, ATALAY, ÖZEKES, s. 415. Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu m.274 özelinde, listede gösterilmeyen kimselerin tanık olarak dinlenilemeyeceğine ve ikinci tanık listesi verilemeyeceğine yönelik düzenlemenin tarafların korunmasından ziyade mahkemenin *işini azaltmaya* yönelik olduğu hakkında bkz. POSTACIOĞLU, s. 357. Postacıoğlu ile benzer yönde bkz. KURU, s. 2588. İkinci tanık listesi verilmesi yasağından öte, tanık listesi verilmesine yönelik düzenlemenin amacının karşı tarafı, sonradan gösterilen ve yalancı tanıklık yapma potansiyelini bünyesinde barındıran tanıklardan korumak olduğu hakkında bkz. BERKİN, s. 466.

mahkemece verilen kesin süre içinde tanık listesinin ibraz edilmediği hallerde uygulama alanı bulan HMK m.243/1 hükmünün son cümlesinin, listenin verildiği hallerde de uygulanıp uygulanmayacağı problemiyle karşılaşılabılır. Örneğin tanık listesini veren tarafın, tanıklardan birini veya birkaçını listeye eklemeyi unuttuğu varsayımında, HMK m.243/1'in son cümlesinin tanık listesinin verildiği hallerde de uygulanabileceği kabul edilirse, duruşmada hazır bulundurulması kaydıyla, listeye eklenmesi unutilan tanıkların dinlenilmesi mümkün olur⁶. Çalışma kapsamında da bu konu üzerinde durulmuş ve HMK m.243/1 hükmünün son cümlesinin, tanık listesinin verildiği hallerde de uygulanıp uygulanmayacağı değerlendirilmiştir. Bu noktada ayrıca ifade etmek gerekir ki ikinci tanık listesi verme ve listede yer almayan tanıkların dinlenilmesi yasaklarının, taraflarca getirilme ilkesinin uygulandığı davalar bakımından geçerli olması nedeniyle çalışma konusu, taraflarca getirilme ilkesinin uygulama alanı bulduğu davalar bakımından önem arz etmektedir.

B. DÜZENLEMENİN TAKDİMİ

Hukuk Muhakemeleri Kanunu m.243, üç fıkradan oluşmakta ve tanıkların çağrılmasına ilişkin düzenlemeleri bünyesinde barındırmaktadır. HMK m.240/2 ile birlikte çalışmanın odak noktasını oluşturan hükmün birinci fıkrasının son cümlesinde, tanık listesi verilmemiş olsa dahi duruşmada hazır bulundurulan tanıkların mahkemece dinlenileceğine yönelik kural sevk edilmiştir⁷. HMK tasarısında

⁶ Doktrinde, tanık deliliyle ispatlanmak istenen vakıayla ilgili bir tanığın sonradan ortaya çıkması yahut tüm özenin gösterilmesine rağmen tanığın varlığının sonradan öğrenilmesi halinde bu tanığın da mahkemece dinlenilebileceği ve bu durumun, ikinci tanık listesi verme yasağının istisnası olarak kabul edileceğine yönelik bir görüş ileri sürülmüştür. Bkz. ERTANHAN, s. 203; AKİL, s. 165. HMK m.145 ile bağlantılı olan, hükmün uygulanmasına yönelik bir ihtimal olarak ifade edilmesi muhtemel görüşün kabulü halinde çalışma konumuzun temelini oluşturan sorunun sorulmasına ihtiyacın bulunmadığı, tanık listesi veren tarafın bu istisnadan yararlanarak ve ikinci tanık listesi verme yasağını devre dışı bırakarak tanığını dinletebileceği söylenebilir. Dahası, zikredilen spesifik ihtimalden daha geniş kapsamlı olarak, HMK m.145'e dayalı olarak ikinci tanık listesi verilmesinin mümkün olup olmadığı tartışmalıdır. İleri sürülen bir görüşe göre HMK m.145'e dayalı olarak ikinci tanık listesinin verilmesi mümkün değildir. Zira ikinci tanık listesinin verilmesi yasağına ilişkin HMK m.240/2 hükmü, m.145'in istisnasını teşkil eder. Bu yönde bkz. BOLAYIR, Delillerin Toplanması, s. 425-426; ARSLAN, YILMAZ, TAŞPINAR AYVAZ, HANAĞASI, s. 392; KURU, AYDIN, s. 641. Diğer görüşe göre ise HMK m.145'e istinaden ikinci tanık listesinin sunulmasının mümkün olduğu kabul edilmelidir. Bu yönde bkz. ERDÖNMEZ, s. 42; BİLGİÇ, s. 136; AKİL, s. 165; YILMAZ, Şerh, s. 3034; TURAN, s. 316-317; İkinci tanık listesine ilişkin bir açıklamada bulunmamakla beraber, HMK m.145'in tanık delili açısından da kullanılabileceği ve m.145'e istinaden tanık listesinin verilebileceği hakkında bkz. ÇİFTÇİ, s. 32, dñn. 25. Özel olarak tanık deliline değinmemekle birlikte, HMK m.145 aracılığıyla her türlü delilin ileri sürülebileceği hakkında bkz. BUDAK, KARAASLAN, s. 280. Tıpkı yukarıdaki ihtimalde olduğu gibi, HMK m.145'in kullanılması suretiyle ikinci tanık listesinin verilebileceğinin kabul edilmesi halinde de çalışma konumuzun temelini oluşturan sorunun sorulmasına ihtiyacın bulunmadığı ve tanık listesi veren tarafın, m.243/1'in son cümlesine gereksinin duymadan tanık listesi vererek aynı sonuca ulaşabileceği söylenebilir. Ne var ki HMK m.145'in uygulanabilmesi için sonradan delil gösterme talebi mahkemece kabul edilmelidir. İlgili hükümde öngörülen şartların oluşmadığı gerekçesiyle ikinci tanık listesi verme talebinin reddedilmesi halinde, tanık listesini veren tarafın, sonradan dinletmek istediği tanığı dinletmesinin yegâne yolu HMK m.243/1'in son cümlesinden faydalanmaktadır. Zira HMK m. 243/1'in son cümlesi kapsamında mahkemenin tanıkları dinleyip dinlememe konusunda, m. 241 saklı kalmak kaydıyla, takdir yetkisi bulunmamaktadır. Bkz. GÖRGÜN, BÖRÜ, KODAKOĞLU, s. 492. Kaldı ki HMK m. 145'in uygulanması suretiyle ikinci tanık listesinin verilebileceğinin kabul edilmesi, çalışma konumuzu oluşturan sorunun cevaplanması ihtiyacının bulunmadığı anlamına gelmemelidir. Zira tanık listesi veren tarafın da HMK m.243/1 hükmünün son cümlesinden yararlanabileceği kabul edilirse, tarafa m.145'ten ari olarak ikinci bir imkân sağlanmış olur. Nitekim tanık listesi vermeyen taraf açısından konuyu değerlendiren Erdönmez, HMK m.243/1'in son cümlesinin devrede olduğu hallerde, m.145'e ihtiyacın bulunmadığını ifade etmiştir. Bkz. ERDÖNMEZ, s. 41; HMK m.145'ten bağımsız olarak, karşı tarafın rızasıyla da ikinci tanık listesinin verilemeyeceği hakkında ayrıca bkz. POSTACIOĞLU, s. 357-358; KURU, s. 2588.

⁷ Hukuk Muhakemeleri Kanunu m. 243/1'in son cümlesinin uygulandığı hallerde, tanığa soru kâğıdının gönderilmesine imkân tanıyan m.246 hükmü uygulanabilir nitelikte değildir. Zira HMK m. 243/1'in son cümlesinin uygulanabilirliği, tanığın mahkeme huzurunda hazır bulundurulmasına bağlıdır. Oysa tanığa soru kâğıdının gönderilmesi ve HMK m. 246 çerçevesinde cevapların yazılı olarak verilmesi halinde, huzurda bulundurulan bir tanıktan söz edilemez; Nitekim HMK

bulunmayan ilgili cümle Adalet Komisyonunda verilen bir önergeyle maddeye eklenmiş ve madde, ekleme yapılan haliyle kanunlaşmıştır⁸. Esasen zikredilen cümle, Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu⁹ (HUMK) dönemindeki yargı uygulamasının¹⁰ HMK'ya aktarılmış halidir¹¹.

Hukuk Muhakemeleri Kanunu m.243/1'e eklenen ve HUMK dönemindeki yargı uygulamasını yansıtan bu cümle, HMK m.240/2 kapsamında yer alan kurallardan birinin istisnası niteliğindedir¹². Daha açık bir ifadeyle, HMK m.240/2'nin son cümlesinde, birbiriyle oldukça sıkı bağlantı içinde bulunan iki kurala yer verilmiştir. Bunlardan biri, tanık listesinde gösterilmeyen bir kişinin tanık olarak dinletilmesinin mümkün olmamasıdır. Diğeri ise ikinci tanık listesi vermenin yasaklanmasıdır.

Esasen doktrinde *Erişir* de HUMK döneminde yayımlanan bir eserinde, HMK m.240/2'nin son cümlesinin karşılığını oluşturan HUMK m.274'ün son cümlesi açısından benzer bir değerlendirme yapmış ve HUMK m.274 hükmünde birbiri ile ilişkili iki farklı durumun düzenlendiğine işaret etmiştir¹³. Yazar, aktarılan görüşü çerçevesinde, listede gösterilemeyen kişilerin tanık olarak dinlenilemeyeceğine yönelik kuralın hem tanık listesi veren tarafa hem de yargılamayı yürüten ve tanıkları dinleyecek olan

m. 246'nın uygulandığı hallerde tanığın mahkeme huzurunda dinlenmediği hakkında bkz. AKKAN, s. 570. Bu çerçevede HMK m. 246, salt tanık listesinde yer alan tanıklar açısından uygulanmalıdır; Bununla birlikte, HMK m. 246 ile m.243/1'in son cümlesi arasındaki etkileşime yönelik bu açıklama çalışma konumuzla doğrudan ilgili değildir. Zira HMK m.246'nın uygulanabilir nitelikte olmadığına yönelik açıklama, tanık listesinde yer almayan bir tanığın m. 243/1'in son cümlesine istinaden dinletilmek istenmesinden bağımsız olarak, listenin verilmediği ve m.243/1'in son cümlesinin tereddütsüz olarak uygulandığı hallerde de geçerlidir. Bu çerçevede, ilgili problemin varlık nedeni HMK m. 243/1'in son cümlesinin bizzat kendisidir; Esasen bu açıklamayı yapmaktaki amacımız, aşağıda da değinileceği üzere HMK m. 243/1'in son cümlesinin Kanun metnine sonradan dahil edilmesinin, tanık delilinin gösterilmesine ilişkin ahengi bozduğuna dair bir argüman olmasıdır. Kanun koyucu, HMK m. 243/1'in son cümlesini sevk ederek, ilgili düzenlemenin devreye girdiği hallerde, m. 246'nın uygulanabilirliğini ortadan kaldırmıştır.

⁸ “Tasarının 246 ncı maddesinin birinci fıkrasına, tanık listesi için kesin süre verildiği ve dinlenme gününün belirlendiği hallerde, liste verilmemiş olsa dahi taraf, o duruşmada hazır bulundurmuş olduğu tanıkların da mahkemeye dinlenilmesine imkân sağlanması amacıyla fıkraya önerge ile bir cümle eklenmiş...” Hukuk Muhakemeleri Kanunu Tasarısı ve Adalet Komisyonu Raporu, s. 154, <https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss393.pdf> (E.T. 25.03.2024).

⁹ RG, 02, 03, 04.07.1927, S. 622, 623, 624.

¹⁰ “Davalıya 24.12.2008 tarihli oturumda delillerini ve tanıklarını bildirmek üzere 10 günlük kesin mehil verilmiş ve oturum 19.02.2009 tarihine ertelenmiştir. Davalı tarafından kesin mehilden sonra tanık listesi verilmiştir. Ancak davalı, takip eden 19.02.2009 tarihli oturumda tanığının hazır bulunduğunu belirterek dinlenmesini istemiştir. Bu durumda oturumun ertelenmesine sebebiyet verilmediğinden davalı tanığının dinlenmesi gerekirken...” Y. 2. HD, T. 02.02.2010, E. 2009/11098, K. 2010/1526: Lexpera, (E.T. 28.03.2024); Benzer yönde bkz. Y. 2. HD, T. 26.01.2011, E. 2009/22080, K. 2011/1260: Lexpera, (E.T. 28.03.2024); Y. 9. HD, T. 11.07.2008, E. 2007/23958, K. 2008/19883; Y. 2. HD, T. 14.07.2011, E. 2010/11142, K. 2011/12312: Lexpera, (E.T. 28.03.2024). Aksi yönde ayrıca bkz. Y. 2. HD, T. 12.12.1995, E. 1995/11045, K. 1995/13571: Lexpera, (E.T. 28.03.2024). Nitekim doktrinde de tanık listesi vermeyen tarafın, ilk duruşmada hazır bulundursa bile, tanıklarının dinlenilmemesi gerektiği ifade edilmiştir. Bkz. ERTANHAN, s. 205; Ayrıca bkz. ERİŞİR, s. 184-185. HUMK döneminde zikredilen yargı uygulaması daha ileri bir seviyede de kendini göstermiştir. Örneğin 2009 yılında verilen bir kararda ilk derece mahkemesi, 03.07.2007 tarihinde davacı tarafa tanık listesini sunması için on günlük kesin süre vermiştir. Tanık listesi, kesin süreye uyulmaksızın, 23.10.2007 tarihli ilk oturumda sunulmuştur. İlk derece mahkemesinin kesin süreye riayet edilmemesi nedeniyle tanıkları dinlenmemesi üzerine temyiz incelemesini gerçekleştiren Yargıtay, kesin süreye uyulmamış olsa da yargılamanın gecikmesine sebebiyet verilmediğini ifade ederek tanıkların dinlenilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bkz. Y. 8. HD, T. 14.04.2009, E. 2009/202, K. 2009/1851: Lexpera, (E.T. 28.03.2024). İlgili kararda tanıkların hazır bulundurulması aranmaksızın, tanık listesinin kesin süreye uyulmaksızın verilmesi dahi makul kabul edilmiştir.

¹¹ ERDÖNMEZ, s. 36. Söz konusu yargı uygulamasının, HMK m.243 çerçevesinde yerinde görülebileceği hakkında ayrıca bkz. ATALAY, s. 1891. Ayrıca bkz. BOLAYIR, Delillerin Toplanması, s. 412-413, dpn. 254.

¹² BOLAYIR, Delillerin Toplanması, s. 412-413.

¹³ ERİŞİR, s. 189.

mahkemeye; ikinci liste yasağına ilişkin kuralın ise salt taraflara yönelik olduğuna değinmiştir¹⁴. Keza yazar, zikredilen iki kuralın birbiri ile örtüştüğünü de beyan etmiştir¹⁵. Nihayet yazar tarafından, zikredilen iki kurala bağlı kalınarak ikinci tanık listesinin verilmesinin mümkün olmadığı ve listede yer almayan kişinin dinlenilemeyeceği sonucuna ulaşılmıştır¹⁶. Kanaatimizce, HUMK kapsamında HMK m.243/1 hükmünün son cümlesinin karşılığının bulunmaması nedeniyle inceleme konusu yapılan iki madde özelinde benzer bir yaklaşımla farklı bir sonuca ulaşılması mümkündür. Nitekim çalışmamız kapsamında da bu bakış açısı üzerinden hareket edilmiş ve HMK m.243/1'in son cümlesinin, m.240/2'de yer alan iki kural arasındaki bağı *zayıflatıcı* etkisinden hareket edilmiştir. Yapılan bu açıklamalar ışığında, HMK m.243/1'in son cümlesiyle, tanık listesinin verilmediği hallerde dahi duruşmada hazır edilen tanığın veya tanıkların dinlenileceğine işaret edilmesi nedeniyle, m.240/2'nin son cümlesi kapsamındaki birinci kurala¹⁷ istisna getirildiği söylenebilir^{18, 19}.

¹⁴ ERİŞİR, s. 189-190.

¹⁵ ERİŞİR, s. 190.

¹⁶ ERİŞİR, s. 190-192.

¹⁷ Bu kural, listede yer almayan kişinin tanık olarak dinlenilememesidir.

¹⁸ İleri sürülebilecek bir karşı argüman, tanık listesinin verilmediği hallerde işin doğası gereği listede kimsenin gösterilemediği, listenin bulunmadığı hallerde HMK m.240/2 hükmünde zikredilen kuraldan bahsetmenin ve dolayısıyla m.243/1 için kuralın istisnası niteliği yapmanın yersiz olduğudur. Ne var ki bu karşı argümanın yerinde olmadığı kanaatindeyiz. Zira ilgili kuraldan, listenin hiç verilmediği hallerde de bahsedilebilmeli ve istisna niteliğini haiz hükümden söz edilebilmelidir. Bu bağlamda, HMK m.240/2'de yer alan kurala göre, tanık listesi hiç verilmemişse listede bulunmayan kişi, listenin bulunmaması nedeniyle, yine dinlenilemez. Bu kuralın istisnası niteliğini haiz HMK m.243/1'in son cümlesine göre ise tanık listesinin hiç verilmediği hallerde dahi tanıklar, tanık dinlenilecek duruşmada hazır bulundurulursa dinlenir.

¹⁹ Her ne kadar HMK m.243/1 hükmünün son cümlesi bir örnek olarak gösterilemese de ikinci tanık listesi verilmesi yasağına yönelik olan ikinci kuralın da istisnaları vardır. Örneğin Yargıtay, tanık listesinde gösterilen tanığın ölmesi halinde ikinci listenin verilebileceğini ifade etmiştir. Bu yönde bir örnek için bkz. Y. 1. HD, T. 13.04.2021, E. 2019/3092, K. 2021/2207: Lexpera, (E.T. 31.03.2024). Doktrinde *Erişir*, birden fazla tanığın bulunduğu listede, tanıklardan birinin ölmesi halinde yerine yeni tanığın da ikame edilebilmesi gerektiğini, tarafın ilk listede bildirdiği sayıda tanık dinletme imkânından yoksun bırakılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. ERİŞİR, s. 205. Daha geniş kapsamlı olarak, tanık listesinde gösterilen tanığın dinlenilmesinin imkânsız hale gelmesi ve listede, aynı vakıya ilişkin başka bir tanık isminin bildirilmemiş olması halinde, ikinci tanık listesinin verilebileceği hakkında bkz. Y. 2. HD, T. 01.04.2019, E. 2018/1516, K. 2019/3723: E-Uyar, (E.T. 31.03.2024). Benzer yönde bkz. Y. 8. HD, T. 09.05.2000, E. 2000/3243, K. 2000/3945: Lexpera, (E.T. 31.03.2024). Dava dilekçesinde bildirilen tanık isimlerinin, dilekçe kapsamında sınırlandırılmaması olmak kaydıyla, yargılamanın ilerleyen safhalarında tanık listesi verilmesine engel teşkil etmeyeceği hakkında bkz. Y. 2. HD, T. 20.16.2017, E. 2016/14872, K. 2017/8111; Y. 2. HD, T. 23.01.2018, E. 2016/14378, K. 2018/996: Karararama, (E.T. 31.03.2024); Aksi yönde bkz. Y. 22. HD, T. 04.02.2020, E. 2017/26971, K. 2020/1535: Lexpera, (E.T. 31.03.2024). Bu son ihtimal, doktrinde de tartışmalıdır. İleri sürülen bir görüşe göre dilekçeler aşamasında tanık listesinin verilmesi halinde, yargılamanın ilerleyen safhalarında yeniden tanık listesinin verilmesi önünde herhangi bir engel yoktur. Bu yönde bkz. ERTANHAN, s. 186; BOLAYIR, Delillerin Toplanması, s. 409-410; BOLAYIR, İspat Hakkı, s. 575; YILMAZ, Şerh, s. 4036-4037; TURAN, s. 314-315. *Kuru*, HUMK döneminde tanıklardan bir kısmının isimlerinin daha önceki dilekçelerde bildirilmiş olması halinde, bu isimlerin tanık listesinde yer almamasına rağmen o kişilerin tanık olarak dinlenilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. KURU, s. 2585. Yazarın *daha önceki dilekçe ve tanık listesinde yazılı olmama* ifadelerini kullanmasından hareketle, dilekçede yer verilen tanık isimlerinden sonra, ek olarak, tanık listesi verilebileceğini kabul ettiği sonucuna ulaşılabilir. Aksi yöndeki görüşe göre ise dilekçeler aşamasında tanık listesi verilirse, ikinci tanık listesi verme yasağı devreye girer. Bu yönde bkz. ERDÖNMEZ, s. 38; BİLGİÇ, s. 131-132; Dilekçeler aşamasında tanık listesi vermenin, ikinci tanık listesi yasağı nedeniyle *sakıncalı* olabileceği, bu durumda ikinci bir listenin verilemeyeceği hakkında bkz. ATALAY, s. 1893; HUMK döneminde, ek tanık bildirme hakkının saklı tutulmasının etkisinin bulunmayacağı ve ikinci tanık listesinin verilemeyeceği hakkında bkz. KURU, s. 2587; ERİŞİR, s. 210-211; Keza, yukarıda da aktarıldığı üzere HMK m.145'in, ikinci tanık listesi verme yasağının istisnası olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği de tartışmalıdır. Bkz. I. A, dpn. 6'da aktarılan görüşler. İkinci tanık listesinin verilebileceğine ilişkin bir diğer örnek, Yargıtay Hukuk Genel Kurulunun 2007 yılında verdiği bir kararında görülebilir. Kararın ilgili kısmına göre "...bir taraf karşı tarafın muvafakatı aranmaksızın tanık dinletmekten vazgeçebilir de, karşı taraf diğer tarafın vazgeçtiği tanıkların dinlenmesini kendisi isteyebilir. Öyle ki, daha önceden tanık listesi vermiş olsa ve bu listede karşı tarafın listesinde yer almasına karşılık daha sonra vazgeçtiği tanığın ismi yazılı bulunmasa bile, diğer tarafın dinlenmesinden vazgeçtiği tanıkların dinlenmesini isteyebilir. Bu halde, Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunun

Bu noktada hemen belirtmek isteriz ki HMK m.243/1 hükmünün son cümlesine, kanaatimizce, sistematik olarak doğru madde içinde yer verilmemiştir. Zira HMK m.243, esas itibariyle tanığın mahkemeye çağrılmasıyla ilgilidir. Hüküm kapsamında öngörülen çağrı usulünden bağımsız olarak taraflarca hazır bulundurulan tanığın da dinlenileceği ise aynı maddenin birinci fıkrasının ikinci cümlesinde zaten ifade edilmiştir²⁰. HMK m.243/1'in son cümlesinin odak noktası, aynı maddenin ikinci cümlesinin aksine, tanığın çağrılma usulüne ilişkin farklı bir düzenleme getirmek değil, biraz önce işaret edildiği üzere, tanık listesinde bulunmayan kişinin dinlenilemeyeceğine yönelik kurala istisna getirmektir. Bu bağlamda HMK m.243/1 hükmünün son cümlesinin korunması gerektiği benimsenirse, ilgili cümle m.240/2 kapsamına aktarılmalıdır^{21, 22}. Böylelikle, kurala ve istisnaya yönelik düzenlemenin bir arada bulunması sağlanmış olur.

İfade etmek gerekir ki HMK m.243/1 hükmünün son cümlesinin, mevcut yargı uygulamasında karşılığı bulunmakta ve düzenlemeden yararlanılan örneklerle karşılaşılmaktadır²³. Bununla birlikte,

274.maddesindeki ikinci tanık listesi verme yasağı uygulanmaz. Çünkü karşı taraf, o tanıkları diğer tarafın delil listesinde bulunması nedeniyle kendi tanık listesine yazmamış olabilir.” Y. HGK, T. 20.06.2007, E. 2007/8-424, K. 2007/431 (POSTACIOĞLU, ALTAY, s. 696). Kanaatimizce, bugün için, HMK m.196 hükmünün delilden vazgeçmeyi karşı tarafın açık iznine bağlaması karşısında, ilgili kısmı alıntılanan karar kapsamında yaratılan istisnaya ihtiyaç duyulmayacağı söylenebilir. Zira ilgili kısmı alıntılanan kararın verildiği tarihte yürürlükte olan HUMK m.307 hükmü, salt senet bakımından uygulanabilir nitelikteydi. Bkz. KÖROĞLU, TAHİROĞLU, s. 224. HUMK m.307'nin senet yönünden uygulanabilirliğinden hareketle listede yer verilen bir tanığın dinlenilmesinden serbestçe vazgeçilebileceği hakkında bkz. ERİŞİR, s. 186, 187. Oysa HMK m.196, tanık delili de dahil olmak üzere her türlü delil açısından uygulanabilir. Keza tanık delili özelinde, tanığın dinlenilmesinden vazgeçmeye yol açan adres bildirmeme veya gider yatırmama hallerinde de aynı sonuca ulaşılabilir. Zira bu ihtimallerde de tanığın dinlenilmesini isteyen karşı taraf, adresi bildirerek veya giderleri yatırmakla ikinci tanık listesi verme yasağına istisna getirmeye ihtiyaç duyulmaksızın tanığın dinlenilmesini sağlayabilir. Tanık giderine ilişkin olarak ayrıca bkz. TANRIVER, s. 963-964. Yine, ikinci tanık listesi verilmesine yönelik bir istisna olarak doktrinde zikredilen ve ıslahla ikinci tanık listesinin verilebileceğini kabul eden görüş için ayrıca bkz. YILMAZ, Islah, s. 414. Islah açısından aksi yönde bkz. BERKİN, s. 653; KARSLI, s. 650. Delil sözleşmesine ilişkin HMK m.193 hükmünün kullanılması suretiyle ikinci tanık listesinin verilebileceği hakkında bkz. UMAR, s. 763. Delil sözleşmesi açısından aksi yönde bkz. POSTACIOĞLU, s. 357; KURU, s. 2590. Tanıkların tamamının veya önemli bir kısmının tanıklıktan çekinmesi halinde de ikinci tanık listesinin verilebileceği hakkında bkz. KURU, s. 2591.

²⁰ Mehaz İsviçre Medenî Usûl Kanunu'nun 170'inci maddesinin ikinci fıkrasında da çağrı usulünden bağımsız olarak tanığın taraflarca hazır bulundurulabileceği düzenlenmiştir. Zikredilen düzenlemenin uygulandığı hallerde tanığın dinlenilip dinlenilmeyeceği konusunda mahkemece karar verileceği hakkında bkz. GEIER-BORLA, s. 517; Nitekim İsviçre Medenî Usûl Kanunu'nun 170'inci maddesinin ikinci fıkrasının bir taktik olarak, karşı tarafın bilgisi olmayan bir kimsenin tanık olarak dinlenilmesini sağlamak amacıyla kullanılmasının sorunlu olduğu da belirtilmiş ve mahkemenin, tanığın doğrudan getirilmiş olmasının sebebini araştırması gerektiği de ifade edilmiştir. Bkz. WEIBEL, WALZ, s. 1304. Keza İsviçre Medenî Usûl Kanunu'nun 170'inci maddesinin ikinci fıkrası çerçevesinde tarafın, Kanun'un izin verdiği biçimde, kendiliğinden tanık getirmesinin problemli olduğu ve bu durumların, Kanun'un 172'nci maddesinin b bendi çerçevesinde taraf ile tanık arasındaki kişisel ilişki hakkında soru sorulmasına konu olabileceği hakkında bkz. MULLER, s. 1383.

²¹ Somutlaştırmak adına, bu aşamadaki salt sistematik temelli önerimiz, HMK m.240/2 hükmünün “Tanık gösteren taraf, tanık dinletmek istediği vakıyı ve dinlenilmesi istenen tanıkların adı ve soyadı ile tebliğe elverişli adreslerini içeren listeyi mahkemeye sunar. Bu listede gösterilmemiş olan kişiler tanık olarak dinlenemez ve ikinci bir liste verilemez. Şu kadar ki, tanık listesi için kesin süre verildiği ve dinlenme gününün belirlendiği hallerde, liste verilmemiş olsa dahi taraf, o duruşmada hazır bulundurursa tanıklar dinlenir” şeklinde düzenlenmesidir.

²² Doktrinde daha radikal bir öneri de getirilmiş ve cümlenin ilga edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bkz. ERDÖNMEZ, s. 38; AKİL, s. 169. Ayrıca bkz. II, B, 3.

²³ Y. 4. HD, T. 23.01.2020, E. 2017/2692, K. 2020/153; Y. 2. HD, T. 10.09.2012, E. 2012/3724, K. 2012/20653; Y. 2. HD, T. 13.11.2014, E. 2014/10991, K. 2014/22576; Y. 16. HD, T. 07.03.2016, E. 2015/3524, K. 2016/2213; Y. 2. HD, T. 07.06.2018, E. 2016/19639, K. 2018/7482; E-Uyar, (E.T. 31.03.2024); Y. 9. HD, T. 03.07.2018, E. 2016/4996, K. 2018/14624; Y. 2. HD, T. 23.02.2021, E. 2021/527, K. 2022/1599; Lexpera, (E.T. 31.03.2024). Tanık ücretinin ve tebligat giderinin yatırılmaması halinde de düzenlemenin uygulanması gerektiği hakkında bkz. Y. 3. HD, T. 08.11.2017, E. 2016/7193, K. 2017/15510; Lexpera, (E.T. 31.03.2024).

düzenlemeden faydalanılabilmesi için HMK m.119/1-f ve m.129/1-e hükümleri çerçevesinde²⁴ tanık deliline dayanılmış olmalıdır²⁵. Yargı kararları kapsamında uygulanma biçimi incelendiğinde, düzenlemenin uygulama alanının salt tanık listesinin verilmediği hallerde özgülendiği söylenebilir. Nitekim Yargıtay'ın çeşitli kararlarında, her ne kadar HMK m.243/1'in son cümlesinin uygulandığı belirtilmemiş, tanığın hazır edilip edilmediği karar kapsamında açıkça zikredilmemiş olsa bile, listede gösterilmeyen tanığın dinlenilmesi, bozma kararının verilmesine yahut ilgili tanığın dinlenilmesinin hatalı olduğunun ifade edilmesine yol açmıştır²⁶.

II. TANIK LİSTESİNİN VERİLDİĞİ HALLERDE DÜZENLEMENİN UYGULANABİLİRLİĞİ

A. DOKTRİNDE İLERİ SÜRÜLEN GÖRÜŞLER

Hukuk Muhakemeleri Kanunu m.243/1 hükmünün son cümlesinin tanık listesinin verildiği hallerde de uygulanma kabiliyetinin olup olmadığı konusu doktrinde de ele alınmıştır. Doktrinde yapılan açıklamalar çerçevesinde birbirine zıt iki görüşün ileri sürüldüğü söylenebilir. İleri sürülen birinci görüşe göre düzenlemenin tanık listesinin verildiği hallerde uygulanma imkânı bulunmamaktadır²⁷.

²⁴ Yazılı yargılama usulünün uygulandığı davalarda geçerli olmak üzere ayrıca bkz. HMK m.136/2.

²⁵ ERDÖNMEZ, s. 36; TURAN, s. 300; “*Davacı kadın dava dilekçesinde tanık da dahil olmak üzere her hangi bir delile dayanmadığına göre ön inceleme duruşmasında hazır ettiği tanıkların alınan beyanları hükme esas alınamaz*” Y. 2. HD, T. 11.02.2019, E. 2018/7690, K. 2019/805: E-Uyar, (E.T. 31.03.2024). Benzer yönde bkz. Y. HGK, T. 22.06.2021, E. 2017/2626, K. 2021/814: Lexpera, (E.T. 31.03.2024). Dilekçelerde tanık deliline dayanmayan tarafın tanık listesi veremeyeceği hakkında ayrıca bkz. ÇİFTÇİ, s. 34. Dilekçelerde açıkça tanık deliline dayanılmaksızın, bir kısım deliller sayıldıktan sonra “*sair deliller*” ifadesinin kullanılmış olmasının tanık deliline dayanıldığı anlamına gelmeyeceği hakkında ayrıca bkz. Y. 9. HD, T. 03.06.2020, E. 2017/15468, K. 2020/4844: E-Uyar, (E.T. 31.03.2024). Ayrıca bkz. Y. İBK, T. 03.03.2017, E. 2015/2, K. 2017/1 (RG, 17.06.2017, S. 30099). Budak ise *sair deliller* veya *diğer kanunî deliller* benzeri ifadelerin kullanılması durumunda, tarafın her türlü delile dayanmak istediğinin ortaya konulduğunu belirtmiş ve olması gereken hukuk açısından ilgili ifadeyi kullanan tarafın lehine olan tüm delillere başvurduğunun kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. BUDAK, s. 156-157. Bu noktada bir başka ihtimal olarak taraf, dilekçesinde tanık deliline dayanmamış olsa bile gerek liste vererek gerekse de HMK m.243/1'in son cümlesinden yararlanarak tanık dinletmiş ve mahkemece dinlenen tanıkların beyanları hükme esas alınmış olabilir. Bu ihtimalde problemin kaynağı, ilk derece mahkemesinin hatalı olarak tanıkları dinlemesinden doğmaktadır. Düşünülmesi muhtemel soru, istinaf sebepleriyle bağlılığa ilişkin HMK m.355 karşısında, tanıkların hatalı olarak dinlenilmiş olması istinaf sebebi yapılmamış olsa dahi bölge adliye mahkemesince bu hususun incelenip incelenemeyeceğidir. Yargıtay'ın 2023 yılında verdiği bir kararında problem ele alınmış ve ilgili problemin kamu düzeninden kaynaklanmadığı ifade edilerek, istinaf sebebi yapılmadıkça bölge adliye mahkemesince değerlendirilemeyeceği belirtilmiştir. Karar için bkz. Y. 2. HD, T. 02.11.2023, E. 2023/1845, K. 2023/5170: Lexpera, (E.T. 31.03.2024).

²⁶ Tanıkların dinlenileceği duruşmada hazır edilip edilmediği açıkça anlaşılamamakla birlikte, tanık listesinde yer almayan kişilerin dinlenilmesinin hatalı olduğu hakkında bkz. Y. 1. HD, T. 18.06.2019, E. 2017/4469, K. 2019/3885; Y. 22. HD, T. 10.09.2019, E. 2016/14866, K. 2019/15725: Lexpera, (E.T. 02.04.2024). Aynı yönde bkz. Y. 2. HD, T. 29.05.2018, E. 2016/19304, K. 2018/6945: E-Uyar, (E.T. 02.04.2024). Yargıtay'ın 2017 yılında verdiği bir başka kararında tanık listesinde yer almamasına rağmen *dinlenilmesi talep edilen* ve beyanı, ilk derece mahkemesince hükme esas alınan tanığın dinlenilmesinin hatalı olduğu ifade edilmiştir. Karar için bkz. Y. 2. HD, T. 30.10.2017, E. 2016/6812, K. 2017/11875: E-Uyar, (E.T. 02.04.2024). Karar kapsamında *dinlenilmesi talep edilen* ifadesine yüklenecek anlam açık değildir. Taraf, tanıkların dinlenileceği duruşmada, HMK m.243/1 hükmünün son cümlesine uygun olarak, tanığı hazır bulundurduysa ve o sırada dinlenilme talebi ileri sürüldüyse, bu örnek çalışma konumuz açısından önem arz eder niteliktedir; Esasen künyeleri aktarılan tüm bu kararlar, HMK m.240/2 kapsamında düzenlenen kurala yönelik olup tanık listesinde yer almayan kişilerin tanık olarak dinlenilmesinin mümkün olmadığını vurgulamaktadır.

²⁷ BOLAYIR, Delillerin Toplanması, s. 414; AKİL, s. 169; TURAN, s. 310-311.

Zikredilen görüşe dayanak teşkil eden temel argüman, listede bulunmayan ancak duruşmada hazır edilen tanığın dinlenilmesinin, ikinci tanık listesi verme yasağının ihlali anlamına gelmesidir²⁸.

Birinci görüşün karşıtı olarak konumlanan ikinci görüşe göre ise HMK m.243/1 hükmünün son cümlesi, tanık listesinin verildiği hallerde de uygulanabilir ve listede yer almayan tanıklar duruşmada hazır bulundurularak dinlenilebilir. Bu görüşte olan Budak ve Karaaslan, “Tanık listesi için kesin süre verildiği ve dinlenme gününün belirlendiği hâllerde, liste verilmemiş olsa dahi taraf, o duruşmada hazır bulundurursa tanıklar dinlenir (m. 243/1). Kanımızca bu hâlde tanık listesi verilmiş olup olmaması bir fark doğurmayacak, tanık listesi verilmiş olsa dahi bu listede gösterilmeyen tanıklar hazır bulundurulursa duruşmada dinlenecektir” ifadelerini kullanmış²⁹ ve düzenlemenin listenin verildiği hallerde uygulanabilir nitelikte olduğunu açıkça belirtmiştir.

Yine, Budak ve Karaaslan kadar net ifadeler kullanmamış olmakla beraber, tanık listesinin verildiği hallerde de HMK m.243/1 hükmünün son cümlesinin uygulanabilir olduğu kabulünü bünyesinde barındırdığını düşündüğümüz ve ikinci görüşe dahil edilebileceğine inandığımız açıklamalar doktrinde Yılmaz tarafından da yapılmıştır. Yazar konuyla ilgili olarak “Keza, tanık listesi için kesin süre verildiği ve dinlenme gününün belirlendiği hallerde, liste verilmemiş olsa dahi tarafın, o duruşmada hazır bulundurduğu tanıklar da dinlenir... Bu hüküm, emredici niteliktedir. Bu yüzden, tanık listesinde yer almamasına veya yer alıp da süresi içinde bildirilmemesine rağmen, duruşma günü hazır bulundurulan tanıkların mahkemece dinlenilmesi gerekir” ifadelerini kullanmıştır³⁰. Yazarın açıklamaları kapsamında yer alan “tanık listesinde yer almamasına... rağmen, duruşma günü hazır bulundurulan tanıkların mahkemece dinlenilmesi gerekir” ifadesi, kanaatimizce, tanık listesinin verildiği hallerde de HMK m.243/1 hükmünün son cümlesinin uygulanabileceği görüşünün savunulduğunu gösterir niteliktedir. Zira yazar, spesifik olarak, verilen tanık listesinin geçersiz olması ihtimaline değinmemiş, genel nitelikli bir açıklamayla listede yer almayan tanığın dinlenilmesinden bahsetmiştir. Kaldı ki kesin süre içinde listenin verilmemesi hali de alıntılanan cümle içinde vurgulanmıştır.

B. KANAATİMİZ

1. Düzenlemenin Lafzının Uygulanabilirliğe Engel Teşkil Edip Etmediği

Hukuk Muhakemeleri Kanunu m.243/1 hükmünün son cümlesinin, tanık listesinin verildiği hallerde de uygulanmasının mümkün olup olmadığı değerlendirilirken ilk hareket noktası olarak düzenlemenin lafzı esas alınarak çözüm üretilmeye çalışılabilir. İlgili cümle, “Şu kadar ki, tanık listesi

²⁸ TURAN, s. 310-311. *Akil*, düzenlemenin, HMK m.240/2 hükmünün ikinci cümlesinde yer alan ve ikinci tanık listesi verme yasağına ilişkin olan kurala istisna getirmediğini belirtmiş ve tanık listesinin verildiği hallerde ayrıca hazır bulundurulan tanıkların da dinlenilemeyeceğini ifade etmiştir. Bkz. AKİL, s. 169. Doktrinde Bolayır da benzer bir yaklaşımdan hareket etmiştir. Yazar, listede yer almamakla beraber hazır bulundurulan tanıkların dinlenilmesinin ikinci tanık listesi verme yasağını *dolaylı olarak* bertaraf edeceğini ve yargılamanın uzamasına neden olacağını belirtmiştir. Bkz. BOLAYIR, *Delillerin Toplanması*, s. 414.

²⁹ BUDAK, KARAASLAN, s. 301.

³⁰ YILMAZ, Şerh, s. 4077.

için kesin süre verildiği ve dinlenme gününün belirlendiği hâllerde, liste verilmemiş olsa dahi taraf, o duruşmada hazır bulundurursa tanıklar dinlenir” şeklindedir. Bu bağlamda, salt lafızdan hareket edildiği takdirde birinci yorum tarzı olarak, düzenlemenin yalnızca tanık listesinin verilmemesi hallerde uygulama alanı bulacağı söylenebilir. Nitekim düzenlemenin, spesifik olarak tanık listesinin verilmemesini ihtimalini de barındırması, bu yorum tarzını destekleyecek bir argüman olarak kullanılmaya elverişlidir.

Bununla birlikte, yine salt lafızdan hareket etmek suretiyle, ikinci bir yorumun yapılması da mümkündür. Bu bağlamda düzenleme kapsamında yer alan “*dahi*” kelimesinden hareketle, düzenlemede tanınan imkânın, tanık listesinin verildiği hallerde evleviyetle uygulanabilir nitelikte olduğu sonucuna ulaşılabilir. Daha açık bir ifadeyle, listenin verilmemesi hallerde *dahi* tanık dinlenilecek duruşmada tanıkların hazır edilmesi durumunda uygulanma kabiliyetini haiz düzenlemenin, tanık listesinin verildiği hallerde, listede bulunmayan bir tanığın dinletilmesi amacıyla da kullanılmasının önünde lafzi bir engelin bulunmadığı söylenebilir. Gerçekten de inceleme konusu cümle, lafzı itibariyle tanık listesinin verilmiş olma ihtimalini dışlar nitelikte olmayıp tanık dinletme imkânının kapsamını genişletme fonksiyonunu haizdir.

İleri sürülmesi muhtemel bir karşı argüman, HMK m.243/1’in ikinci cümlesinin tanık listesinin verildiği hâllere özgü olduğunun, aynı hükmün son cümlesinin ise tanık listesinin verilmemesi halinde uygulanabileceğinin belirtilmesidir. İleri sürülmesi muhtemel bu argümanı daha kapsamlı şekilde ifade etmek gerekirse; art arda bulunan iki cümleden birincisinde³¹, davetiye gönderilmeden hazır bulundurulan tanığın dinlenileceği belirtilmiş olup bu cümle, HMK m.240/2’de yer alan kurala da uygun olarak, tanık listesinin verildiği hâllere özgüdür. Devam eden diğer cümle³² ise bir önceki cümlelerin düzenleme alanından ayrı olarak, salt tanık listesinin verilmemesi ihtimaline dayalı olarak kurgulanmıştır. O halde, ardışık iki cümle birlikte okunduğu takdirde, ilk cümle tanık listesinin verildiği, diğer cümle ise tanık listesinin verilmemesi durumlarda uygulama alanı bulur. Bu argüman ayrıca, HMK m.243/1 hükmünün ikinci ve üçüncü cümlesinin aynı konuyu düzenlediği kabulünü de bünyesinde barındırır.

Madde sistematüğini esas alan bu argümandan hareketle, düzenlemenin lafzının tanık listesinin verildiği hâlleri dışladığının kabul edilemeyeceği ve ileri sürülebilecek bu argümanın yerinde olmadığı kanaatindeyiz. Zira HMK m.243/1 kapsamında yer alan her iki cümle, aslında birbirinden farklı kurallara yöneliktir. Bu bağlamda HMK m.243/1’in ikinci cümlesi, aynı hükmün birinci cümlesinde yer alan *tanığın davetiye ile çağırılması* kuralıyla ilişkilidir ve davetiyeye çağırılmaya yönelik kuralı *yumuşatarak*, duruşma sırasında hazır bulundurulan tanığın da dinlenilmesini sağlamaktadır. Zikredilen

³¹ Buradaki kastımız HMK m.243/1 hükmünün ikinci cümlesidir.

³² Buradaki kastımız ise çalışma konumuzu oluşturan, HMK m.243/1 hükmünün son cümlesidir.

cümleyle, tanık listesinde bulunan³³ ancak davetiye gönderilmeden duruşmada hazır edilen tanığın da dinlenilmesi sağlanmakta ve davetiyenin tebliğinin, tanığın dinlenilmesi için zorunlu bir şart olmadığı vurgulanmaktadır³⁴. Oysa, HMK m.243/1 hükmünün son cümlesi, yukarıda da belirtildiği üzere, tanık listesinde yer almayan kişinin dinlenilmesine yönelik olup cümlelerin istisna getirdiği kural, m.240/2’de düzenlenmiştir³⁵. HMK m.243/1’in son cümlesi kapsamında, listede yer alan bir tanık zaten bulunmamakta yahut listenin verilmemesi nedeniyle, tanık listesinden söz edilememektedir. Bu çerçevede, listede yer almayan tanığın duruşmada hazır bulundurulmak suretiyle dinletilmek istenmesi halinde, çağrı usulüne yönelik kuralı yumuşatma amacı güden HMK m.243/1’in ikinci cümlesinin düzenleme alanına dahil olan bir durumun bulunduğu belirtilememelidir. Nitekim HMK m.243/1’in son cümlesinin Kanun kapsamında bulunmadığı varsayımında, çalışma konusunu oluşturan soru, aynı maddenin ikinci cümlesinden yararlanarak cevaplanamamalıdır.

Nihai olarak, kanaatimizce, art arda düzenlenen iki cümle birbirinden farklı kurallara yöneliktir ve bu cümleler birlikte okunsa dahi, çalışmanın temel sorusunu reddeden bir sonuca ulaşmaya elverişli bir lafzi yoruma ulaşılmamalıdır. Dahası, açıklanan gerekçelerle, maddenin lafzı tanık listesinin verildiği hallerde listede bulunmayan kişinin hazır edilmek suretiyle dinletilebileceğine yönelik görüşün savunulmasına da elverişlidir. Ne var ki ilgili sonuca salt madde lafzından hareketle ulaşmak yeterli değildir. Bu nedenle, HMK kapsamında öngörülen sistemin de değerlendirilmesi suretiyle çözümleme yapmak daha sağlıklı olacaktır.

2. Hukuk Muhakemeleri Kanunu’nda Öngörülen Sistemin Uygulanabilirliğe Etkisi

Tanık listesinde bulunmayan kişilerin dinlenilmesinin mümkün olmadığını belirten ve ikinci tanık listesinin verilemeyeceğini ifade eden HMK m.240/2 hükmüyle, ispat hakkının kötüye kullanılmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir³⁶. HUMK kapsamında yer almayan ve o dönemdeki yargı uygulamasının tezahürü olan HMK m.243/1’in son cümlesi ise listede gösterilmeyen kişinin

³³ Tanığın çağrılmasıyla ilişkili olan bu cümle, salt tanık listesinin verildiği hallerde devreye girer. Bu sonuca, ilgili cümlelerin Hükümet Tasarısında yer almasından da ulaşılabılır. Nitekim bu gerekçeye dayanmamızın temel nedeni, Hükümet Tasarısında mevcut HMK m.243/1 hükmünün son cümlesine yer verilmemiş olmasıdır. Bu bağlamda HMK’ya yönelik ilk fikirde, tanık listesinde bulunmayan bir kişinin dinlenilmesine yönelik kanunî istisnaya yer verme amacı güdülmeyeceği söylenebilir. Böylelikle, Hükümet Tasarısına göre, HMK m.243/1’in ikinci cümlesi, yalnızca tanık listesinde gösterilen tanıkların dinlenilebileceğinin kurgulandığı bir sistemde, davetiye tebliğ edilmeksizin hazır bulundurulmuş tanıkların dinlenilmesine ilişkindir. Zikredilen cümle getirilirken, listede bulunmayan tanıkların dinlenilmesine de imkân sağlanacağı varsayımıyla hareket edilmemiştir. Zira, yukarıda da belirtildiği üzere HMK m.243/1’in son cümlesi, Adalet Komisyonunda verilen bir önergeyle HMK kapsamına alınmıştır. Bkz. I, B; HMK m.243/1 hükmünün Hükümet Tasarısındaki şekli için ayrıca bkz. Hukuk Muhakemeleri Kanunu Tasarısı ve Adalet Komisyonu Raporu, s. 218.

³⁴ İlgili cümlelerin getirdiği istisnadan faydalanılmaması ve tanığın hazır bulundurulmaması halinde, usulüne uygun bir davet bulunmadığı için, HMK m.245 hükmünde öngörülen zorla getirmeye, giderlerin tanığa yükletilmesine ve nihayet disiplin para cezasına yönelik yaptırım uygulanmayacaktır.

³⁵ Bkz. I, B; Aynı başlıkta, ilgili cümlelerin HMK m.240/2 kapsamına aktarılması önerilmiştir. Bu önerinin sebebi de kurala ve istisnaya yönelik düzenlemeye bir arada yer verilmesinin daha uygun olacağının düşünülmesidir.

³⁶ ÖNEN, s. 215; ERTANHAN, s. 191; BOLAYIR, İspat Hakkı, s. 574; BİLGİÇ, s. 136; TURAN, s. 317. Nitekim Bolayır, ikinci tanık listesi verme yasağının öngörülmesiyle, yargılamanın kısa sürede sonlandırılmasının, tarafların ispat hakkına tercih edildiğini ifade etmiştir. Bkz. BOLAYIR, İspat Hakkı, s. 574. Esasen ikinci tanık listesi verme yasağına ilişkin olan ve temelinde, ispat hakkının sınırlandırılmasını bulunduran bu açıklamalar, tanık listesinde bulunmayan kimsenin dinlenilemeyeceğine yönelik kural açısından da geçerli olmalıdır. Zira listede bulunmayan kimsenin dinlenilmemesi de yargılamanın makul sürede sonlandırılmasına ve ispat hakkının kötüye kullanılmamasına hizmet etmektedir.

dinlenilmesine imkân tanıyarak, benimsenecek görüşe göre, *listede yer almayan kişinin dinlenilemeyeceğine* ilişkin kuralı kısmen veya tamamen ortadan kaldırmaktadır³⁷. Peşinen ifade etmek gerekirse, tanık listesinin verildiği hallerde de HMK m.243/1'in son cümlesinin uygulanabileceği, listede bulunmayan bir kişinin duruşmada hazır bulundurulması halinde bu kişinin tanık olarak dinletilebileceği ve HMK kapsamında tanık delili bakımından öngörülen sistemin, bu kabule engel teşkil etmediği kanaatindeyiz. Zira HMK'ya Adalet Komisyonunda dahil edilen düzenleme Kanun'un orijinal şekliyle kurulmak istenen, fikir aşamasında yer alan sistemi bozar niteliktedir³⁸. Bu bağlamda kanaatimizce aşağıda açıklanacak gerekçelerle tanık listesi veren tarafın, kurulmak istenen sistemi bozan hükmün kapsamı dışında tutulması, ilgili düzenlemeyle birlikte kurulan sistemi daha da sarsabilir.

İlk olarak, tanık listesinin ibrazı için mahkemece verilen süreye³⁹ uymayan ve verilen süre içinde tanık listesini ibraz etmeyen taraf, hiçbir tereddüt olmaksızın, düzenlemeden faydalanarak hazır bulundurduğu tanıkların dinletebilir⁴⁰. Bu durum, tanık listesinin ibraz edilmesi için verilen kesin

³⁷ Tanık listesinin verildiği hallerde de HMK m.243/1'in son cümlesinin uygulanabileceği kabul edilirse, listede gösterilmeyen kişilerin tanık olarak dinletilmesi kuralı tamamen ortadan kaldırılmış olur. Aksi görüş kabul edilir ve yalnızca liste vermeyen tarafın bu imkâna sahip olduğu benimsenirse, HMK m.240/2'de öngörülen kural zayıflatılmış olarak varlığını sürdürür ve yalnızca tanık listesini veren taraf açısından geçerliliğini korur. Bu ikinci ihtimalde, kuralın kısmen ortadan kaldırıldığı söylenebilir; Ayrıca belirtmek gerekir ki *kuralın tamamen ortadan kaldırılması* ifadesini kullanmaktaki kastımız, düzenlemeden sınırsız olarak yararlanılabileceğine işaret etmek değildir. Bununla birlikte, ilgili düzenlemeden sayı sınırlamasına tabi olarak yararlanıldığı hallerde dahi kuralın tamamen ortadan kaldırıldığına yönelik ifade, ciddi bir vurgu olarak kendini gösterebilir. Düzenlemeden kaç defa yararlanılabileceği hakkında ayrıca bkz. II, B, 3, dpn. 54.

³⁸ AKİL, s. 168.

³⁹ Tanık listesinin ne zaman ibraz edileceğiyle ilgili herhangi bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Doktrinde ve yargı uygulamasında, mahkemece verilen süre içinde tanık listesinin ibraz edileceği belirtilmiştir. Bu konuda bkz. ERTANHAN, s. 187; UMAR, s. 764; ATALAY, s. 1892; TURAN, s. 304; YILMAZ, Şerh, s. 4037. *Akil*, tanık listesinin ibrazı için verilen sürenin kesin olduğu sonucuna HMK m.243/1 hükmünden ulaşmaktadır. Bkz. AKİL, s. 172. Bununla birlikte, verilen ilk sürenin kesin süre olması zorunluluğunun bulunduğu HMK m.243/1 hükmünden hareketle ulaşılamayacağı kanaatindeyiz. Zira HMK m.94/2'ye göre ilk sürenin kesin olduğu belirtilmemişse, verilen ikinci süre kesin süre niteliğindedir. Bu bağlamda HMK m.243/1 hükmünde zikredilen kesin sürenin, mahkemece verilen ikinci süre olarak da anlaşılması mümkündür. Doktrinde *Bolayır* ise açık bir şekilde, tahkikat aşamasında tanık listesinin ibrazı için kesin süre verilmesi *gerektiğine* işaret etmiştir. Bkz. BOLAYIR, Delillerin Toplanması, s. 406-407. Tanık listesinin ibrazı için süreyi hâkimin somut olayın şartlarına göre takdir edeceği, ancak yargılamanın uzamaması adına kesin süre verilmesinin uygun olacağı hakkında bkz. ERDÖNMEZ, s. 35. Doktrinde *Kuru* da HUMK döneminde tanık listesinin ibrazı için kesin süre verilmesini *tavsiye* etmiştir. Bkz. KURU, s. 2580. Kesin sürenin ön inceleme aşamasının sonunda verilmesi gerektiği hakkında bkz. Y. 7. HD, T. 07.06.2022, E. 2021/2229, K. 2022/4107: Lexpera, (E.T. 31.03.2024). Aynı yönde bkz. Y. 22. HD, T. 06.02.2019, E. 2017/19909, K. 2019/2448: E-Uyar, (E.T. 31.03.2024); Ön inceleme aşamasında kesin süre verilmesi gerektiğine ilişkin olarak bkz. Y. 2. HD, T. 01.12.2016, E. 2016/13522, K. 2016/15540; Y. 9. HD, T. 13.09.2017, E. 2016/19113, K. 2017/13214; Y. 9. HD, T. 12.10.2020, E. 2016/27851, K. 2020/11377: Lexpera, (E.T. 31.03.2024). Çekişmeli vakıaların ön inceleme aşamasında belirlenmesi karşısında davanın başında, tensip tutanağı ile tanık listesinin verilmesi için kesin süre verilemeyeceği hakkında bkz. Y. HGK, T. 08.03.2022, E. 2020/605, K. 2022/264: Karararama, (E.T. 06.04.2024). İsviçre doktrininde dava dilekçesinin içeriğinde yer alan delil listesinde tanıkların isim, soy isim ve adreslerinin yer alması gerektiği belirtilmiş ve belirli bir iddiayla ilgili genel olarak tanık delilinin talep edilmesinin yeterli olmadığı ifade edilmiştir. Bkz. LEUENBERGER, s. 1606. Benzer şekilde, dilekçe tanığın isim ve adresine yer verilmesi gerektiği ve İsviçre Medeni Usul Kanunu'nun 229'uncu maddesi çerçevesinde yeni delil getirilebileceğine yönelik açıklamalar için bkz. PAHUD, s. 1803. Alman Medeni Usul Kanunu'nun 373'üncü paragrafı çerçevesinde tanık delili ikame edilirken isimlerin bildirilmesi gerektiği, *nomen nescio* (isimsiz) tanık bildirilmesinin kural olarak geçerli olmadığı, ancak isimsiz olarak bildirilen tanığın bireyselleştirilebildiği durumlarda, Kanun'un 356'ncı paragrafına göre ismin bildirilmesi için süre verilmesi gerektiği hakkında bkz. ROSENBERG, SCHWAB, GOTTWALD, §121, Rdn. 37.

⁴⁰ Erzurum Bölge Adliye Mahkemesinin 2020 yılında verdiği bir kararında ise kesin süre içinde tanık listesi vermeyen tarafın tanık dinletmekten vazgeçmiş sayılacağını belirtilmiş ve *takip eden duruşmada* tanıkların hazır bulundurulmamasına rağmen ilerleyen tarihteki bir başka duruşmada tanıkların hazır edilmesinin sonuca etkili olmadığı ve HMK m.243 hükmünden yararlanılarak tanık dinletilemeyeceği ifade edilmiştir. Bkz. Erzurum BAM, 2. HD, T. 09.12.2020, E. 2020/1051, K. 2020/884: Lexpera, (E.T. 06.04.2024); Ancak ifade etmek gerekir ki karar metninden takip

sürenin etkisiz hale gelmesine, kesin süreye uyulmamasının yaptırımının ortadan kalkmasına yol açmaktadır⁴¹. Kesin süreye uymayan ve liste vermeyen taraf, hazır bulundurabildiği bütün tanıkların dinletme imkânına sahip olurken, ispat hakkını güvence altına almak için HMK kapsamında öngörülen aslî sisteme uygun olarak tanıkların liste vererek bildiren tarafı bu imkândan mahrum bırakmanın uygun olmayacağı ifade edilebilir. Özellikle, HMK m.145 hükmünden yararlanılarak ikinci tanık listesinin verilemeyeceği görüşü kabul edilirse⁴², tanık listesi veren tarafın, listede göstermediği⁴³ tanığı dinletmesinin yegâne yolu HMK m.243/1'in son cümlesinden faydalanmaktır⁴⁴. Bu noktada, düzenlemenin salt tanık listesinin verilmesi halinde uygulanabilir olduğunun kabul edilmesinin, tanık listesi veren taraf açısından bir eşitsizliğe yol açmayacağı, zira tanık listesi vermeyen ve HMK m.243/1'in son cümlesine dayanan tarafın tanıklarının, m.245 hükmü kapsamında zorla getirtilmesinin mümkün olmadığı ve bu sayede liste veren taraf ile liste vermeyen taraf arasında dengenin kurulduğu söylenebilir. Ne var ki bu, temellendirilmesi güç bir argümandır. Zira HMK m.243/1 hükmünün son cümlesi kapsamında zorla getirtmeye yönelik hükmün devreye girmesini gerektiren bir ihtimal bulunmamaktadır. Tanıklar zaten, duruşmada hazır oldukları için bu ihtimalde, HMK m.245 tanık listesi veren tarafa bir katkı sağlamamakta, onun lehine bir avantaj yaratmamaktadır⁴⁵. Tanıklar duruşmada hazır değilse, HMK m.243/1'in son cümlesinden faydalanılamaz. Bu nedenle de zorla getirtme, bir denge hükmü olarak ele alınmamalıdır. Kaldı ki inceleme konumuzu oluşturan problem, tanık listesi veren tarafın listesinde yer almayan tanıklarının dinlenilmesinin sağlanmasıdır. Bu çerçevede, HMK m.245 listede gösterilmeyen tanıklar açısından uygulanabilir nitelikte değildir⁴⁶.

İkinci olarak, HMK m.243/1'in son cümlesinin, salt tanık listesi verilmemesinin yaptırımını ortadan kaldırmaya, ispat hakkının sınırlandırılmasını sınırlamaya yönelik olduğu gerekçesinin de tanık listesi veren tarafın hazır bulundurduğu tanıkların dinlenilmemesi için yeterli olmadığı kanaatindeyiz.

eden ilk duruşmanın, HMK m.243'te de belirtildiği üzere, tanıkların dinlenileceği duruşma olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

⁴¹ ATALAY, s. 1892; AKİL, s. 168.

⁴² Bu konuda ileri sürülen görüşler için bkz. I, A, dñn. 6.

⁴³ HMK m.243/1'in son cümlesinde, hazır bulundurulan tanıkların mahkemece dinlenilebilmesi için tanık listesinin neden verilmediğine yönelik bir araştırmanın yapılacağı belirtilmemiş, liste vermeme konusunda kusurun bulunup bulunmadığı değerlendirme kriteri olarak alınmamış ve tanıkları dinleyip dinlememe bakımından mahkemeye takdir yetkisi verilmemiştir. Bu nedenle, aynı şartlar tanık listesi veren taraf açısından da uygulanmalı ve hazır bulundurulan tanığın listede gösterilmeme nedenine bakılmamalıdır.

⁴⁴ Bu noktada ayrıca ifade etmek gerekir ki HMK m.145 hükmü kullanılarak ikinci tanık listesinin verilebileceği görüşü kabul edilse dahi m.243/1'in son cümlesinden faydalanma ihtiyacı gündeme gelebilir. Zira HMK m.145'ten yararlanarak ikinci tanık listesinin verilebilmesi için, madde lafzına göre, delilin sonradan ileri sürülmesinde kusurun veya yargılamayı geciktirme amacının bulunmaması gerekir. Kaldı ki yukarıda da ifade edildiği üzere HMK m.145 ile 243/1, birbirinden farklı imkânlar tanıyan düzenlemelerdir. Bkz. I, A, dñn. 6.

⁴⁵ Doktrinde *Akil*, HMK m.145 ile m.243 hükümlerini karşılaştırırken bu argümana değinmiştir. Bkz. AKİL, s. 165. İfade ettiğimiz üzere, tanıkların zaten duruşmada hazır bulunması nedeniyle, burada zorla getirtmeyle ilgili bir durumun olmadığı kanaatindeyiz.

⁴⁶ Tanıklık yapma yükümlülüğünün mahkemenin daveti üzerine ortaya çıkacağı hakkında bkz. PEKCANITEZ, ATALAY, ÖZEKES, s. 417. Alman Hukukunda da yükümlülüğün, Alman Medenî Usûl Kanunu'nun 377'nci paragrafına göre tanığın mahkemeye davet edilmesiyle ortaya çıkacağı ve hazır bulunma yükümlülüğü, ifade verme yükümlülüğü ve yemin etme yükümlülüğünden meydana geleceği hakkında bkz. ROSENBERG, SCHWAB, GOTTWALD, §121, Rdn. 11.

Zira listede bulunmayan tanık açısından, liste veren ile liste vermeyen taraf arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Dahası, HMK m.240/2 hükmünde düzenlenen ve *listede yer almayan kişilerin dinlenilmesini engelleyen* birinci kuralın, yalnızca tanık listesi veren kişi açısından uygulanması, ispat hakkının yalnızca onun için sınırlandırılması anlamına gelmektedir. Bu ise HMK kapsamında öngörülen sisteme uygun davranan, kesin süreye riayet eden tarafın aleyhinde bir sonuca yol açar niteliktedir.

Üçüncü olarak, bugünkü düzenlemenin temelini oluşturan HUMK dönemindeki yargı uygulamasının⁴⁷, tanık listesinin verilmeme ihtimaline yönelik olması, tanık listesi veren kişinin düzenleme kapsamına alınmaması için bir neden olarak değerlendirilmemelidir. Zira ilgili uygulama, bugün için HMK’da yer alan bir hüküm olarak somutlaşmış olup gerek lafzı gerekse de ispat hakkının sınırlandırılmasını sınırlandırmaya yönelik amacı çerçevesinde, tanık listesini veren tarafı dışlar nitelikte değildir. Keza salt HUMK dönemindeki yargı uygulamasından hareketle yorum yapmak, o yargı uygulamasının potansiyel dönüşümünün de tahmin edilmesini, Yargıtay’ın ilgili uygulamayı terk etmesinin veya kapsamını genişletmesi ihtimallerinin de varsayılmasını gerekli kılabılır. Bu çerçevede, HUMK döneminde kanunî dayanak olmaksızın içtihat yoluyla devrede olan yargı uygulamasının kanun hükmüne dönüşmüş hali, ilgili yargı uygulamasının esas alınması suretiyle daraltılmamalıdır.

Tanık listesi veren tarafın listede bulunmayan tanıklarının hazır bulundurulması şartıyla dinlenilmesine yönelik esas çekince, ikinci tanık listesi verme yasağıdır. Nitekim doktrinde de konuya bu perspektiften yaklaşmış ve ilgili kabulün, önceki üç açıklamadan ziyade, ikinci tanık listesi verme yasağını ihlal edeceği ifade edilmiştir⁴⁸. Gerçekten de düzenlemenin salt tanık listesi *vermeyen* taraf lehine uygulanabileceği kabul edilirse, ikinci tanık listesi verme yasağının ihlal edildiğine yönelik çekinceyle karşılaşılmaz. Zira bu ihtimalde, tanık listesinin hiç verilmemiş olması nedeniyle ikinci liste verme yasağının tartışılmasına ihtiyaç yoktur. Bu bağlamda HMK m.243/1’in son cümlesinin, m.240/2’de yer alan *listede bulunmayan kişinin dinlenilemeyeceği* kuralının istisnası olması karşısında, m.240/2 hükmünde yer alan ikinci tanık listesi verilmesini yasaklayan kuralın ihlal edildiğinden söz edilemez. O halde, kabul ettiğimiz sistem çerçevesinde liste veren tarafın ayrıca HMK m.243/1’in son cümlesinden yararlanmasının, ikinci tanık listesi verme yasağını işlevsiz kılıp kılmadığı üzerinde durulmalıdır.

Gerçekten, biraz önce değinilen çekince de işaret edildiği üzere, Hukuk Muhakemeleri Kanunu m.243/1’in son cümlesinin tanık listesi veren taraf lehine de uygulanacağını kabulü, ikinci liste verme yasağını ortadan kaldırmış gibi görünmektedir. Ne var ki benimsediğimiz yorum tarzının, söz konusu yasağı ihlal ettiği kanaatinde değiliz. Zira tanık listesi veren tarafın, listede gösterilmeyen tanıklarının duruşmada hazır bulundurarak dinletmesi ikinci bir listenin verildiği anlamına gelmemektedir. Burada devre dışı bırakılan, listede bulunmayan kişilerin dinlenilemeyeceğine ilişkin

⁴⁷ Bkz. I, B.

⁴⁸ BOLAYIR, Delillerin Toplanması, s. 414; TURAN, s. 310-311; AKİL, s. 169.

kuraldır⁴⁹. HMK m.243/1'in son cümlesinin varlığı, m.240/2'nin son cümlesinde yer alan kuralların, HUMK m.274 hükmünden farklı olarak, daha sert biçimde ayrılmasına elverişli olmalıdır. Bu çerçevede, ikinci tanık listesinin verilememesi ile listede yer almayan kişilerin dinlenilememesine ilişkin kurallar, birbiriyle bağlantılı ve birbirinin tamamlayıcısı olsa bile, farklıdır. Kaldı ki ikinci tanık listesi verme yasağının içtihat yoluyla dahi yaratılan istisnaları varken⁵⁰, çalışma konusunu oluşturan düzenlemeye yönelik karşı argüman olarak ikinci tanık listesi verme yasağının hiçbir istisnası bulunmayan bir kural olarak değerlendirilmesi ve düzenlemenin uygulama alanının sınırlandırılması, tanık listesi veren tarafın, liste vermeyen tarafa nazaran daha dezavantajlı bir konuma düşürülmesine sebep olmaktadır⁵¹. Yine, düzenlemenin uygulama alanının sınırlandırılması, tanık listesi veren ancak listede yer almamakla birlikte duruşmada hazır bulundurabileceği tanıkların var olabileceğini öngören, tanık listesi vermiş olmakla birlikte kendini sınırlandırmak istemeyen tarafın, çeşitli usuli hilelere başvurmaya yol açabilir. Örneğin, bilinçli olarak ölmüş kişinin tanık listesinde gösterilmesi ikinci tanık listesi verme yasağının, içtihat yoluyla yaratılan, istisnasını gündeme getirebilir ve ikinci listenin verilmesini sağlayarak, tarafı, HMK m.243/1 hükmünün son cümlesi ile sağlanmayan imkâna daha da kuvvetli şekilde kavuşturabilir^{52, 53}.

3. Önerimiz

Hukuk Muhakemeleri Kanunu m.243/1 hükmünün son cümlesinin tanık listesi veren taraf lehine de uygulanabileceği kabulünün, ilgili düzenlemenin varlığının getirdiği bir zorunluluk olduğu kanaatindeyiz. Üzerinde durulması gereken asıl konu, düzenlemenin ne derece sağlıklı bir tanık dinletme sistemi getirdiğidir. Zira ilk olarak düzenleme, listede bulunmayan kişilerin dinlenilemeyeceğine yönelik kuralı devre dışı bırakmakta, kuralın uygulanabilirliğini ortadan kaldırmaktadır⁵⁴. Böylelikle,

⁴⁹ Nitekim yukarıda da HMK m.243/1 hükmünün son cümlesinin, listede bulunmayan kişilerin dinlenilmesi yasağının istisnası olduğu ifade edilmiştir. Bkz. I, B.

⁵⁰ Bkz. I, B, dpn. 19.

⁵¹ Doktrinde *Kuru*, HUMK döneminde ikinci tanık listesi verme yasağının uygulanmayacağı hallerden birine örnek olarak, dinlenilmesinden vazgeçilen tanığın karşı tarafça dinlenilmesinin talep edilmesini göstermiştir. Yazar bu görüşü karşı tarafın, dinlenilmesinden vazgeçilen tanıkları, diğer tarafın tanık listesinde yer alması nedeniyle kendi listesine dahil etmemiş olması ihtimaline dayandırmıştır. Bkz. KURU, s. 2596. Yukarıda da ifade edildiği üzere, HUMK döneminde Kanun'un 307'nci maddesinin yalnızca senet delili bakımından uygulanabileceğinin kabul edilmesi nedeniyle tanığın dinlenilmesinden serbestçe vazgeçilebiliyordu. Ancak bu görüş, kanaatimizce HMK m.243/1'in son cümlesinin varlığına ve tanık listesi veren tarafın lehine de uygulanabilir nitelikte olmasına duyulan ihtiyacı da gösterir niteliktedir. Bugün için aynı problem, elbette karşı tarafın HMK m.196 çerçevesinde delilden vazgeçmeye yönelik rızasının varlığının yaratabileceği olası çelişki bir yana, HMK m.243/1'in son cümlesinin devreye girmesi ve tanık listesi veren karşı tarafın, diğer tanıkları duruşmada hazır bulundurması sayesinde kanunî bir temele dayandırılarak ve ikinci tanık listesi verme yasağından tamamen soyutlanarak aşılabilir.

⁵² Elbette tarafın bilinçli olarak ölmüş kişiyi tanık olarak gösterdiği ispatlanabilirse ilgili içtihattan yararlanması düşünülemez. Ne var ki ilgili hususun ispatında yaşanması muhtemel güçlükler de göz önünde bulundurulmalıdır.

⁵³ Bu son dayanağımızın, HMK m.240/2 hükmünde iki farklı kuralın bulunduğu ve inceleme konusu düzenlemenin, ikinci tanık listesi verme yasağıyla değil de listede bulunmayan kişinin dinlenilmesiyle ilgili olduğuna yönelik kabulümüzle çelişkili olduğu düşünülebilir. Ancak son dayanağımızdaki gerekçe, çelişkiden ziyade iki kuralın birbiriyle ilişkili olduğunu ve kurallardan birinin ihlali yoluyla, pratik açıdan, aynı sonuca ulaşılabileceğini göstermektedir.

⁵⁴ HMK m.243/1'in son cümlesinden aynı dava sırasında kaç defa faydalanılabileceğiyle ilgili herhangi bir sınırlamaya yer verilmemiştir. Doktrinde konuyla ilgili olarak düzenlemenin yalnızca bir defa uygulanması gerektiği ileri sürülmüştür. Bkz. ERDÖNMEZ, s. 37; TURAN, s. 312. Kanaatimizce de tanıkların birden fazla duruşmada dinlenilme ihtimalinin bulunması, özellikle bölge adliye mahkemesinin kaldırma, Yargıtay'ın ise bozma kararından sonra dosyanın ilk derece mahkemesine gönderilmesi ve yeniden tanık dinleme ihtiyacının doğması halinde, sürekli yeni tanıkların getirilmesinin

HMK içindeki yeknesaklığın da bozulduğu, sisteme yapılan müdahalenin etkisinin olağan dışı olduğu ifade edilebilir.

İkinci olarak, doktrinde de ifade edildiği üzere, düzenleme kötüye kullanılmaya ve belli tanıkların varlığının son anda öğrenilmesini sağlamaya elverişli niteliktedir⁵⁵. Bu durum da HMK m.255'te tanınan itiraz imkânının sağlıklı şekilde kullanılmasını ve tanık beyanlarına duruşma sırasında karşı çıkılmasını engellemeye yol açar niteliktedir⁵⁶. Doktrinde *Erdönmez* bu probleme karşı, HMK m.243 hükmüne göre hazır bulundurulan tanıkların isimlerinin ve hangi vakıalarla ilgili olarak dinlenileceklerinin tutanağa aktarılmasını ve karşı tarafın talebinin varlığı halinde, hazır bulundurulan tanıkların bir sonraki duruşmada dinlenilmesi önerisini getirmiştir⁵⁷. Esasen, problemi çözmeye elverişli olan ilgili öneri bir açıdan daha kıymetlidir. Tarafın tanık listesi vermediği yahut listede yer almayan tanıkların dinlenilmek üzere duruşmaya getirdiği hallerde, mahkemenin aynı duruşmada bu *sürpriz tanıkları* da dinlemesi ek bir zaman alacak ve örneğin, aynı gün yapılması planlanan diğer duruşmaların da aksamasına yol açabilecektir. Bu bağlamda mahkemenin, HMK m.243/1'in son cümlesine hazır bulundurulan tanıkların isimlerini ve dinlenilecekleri vakıaları tutanağa geçirmesi ve o tanıkların, bir sonraki duruşmada dinlenilmesi söz konusu aksamayla önleyebilir. Bu noktada, zikredilen faydaları bünyesinde barındıran ilgili öneri bakımından düşünülmesi muhtemel bir soru, tarafın bir sonraki duruşmada tanıkları hazır bulunduramaması halinde nasıl hareket edileceği ve bu durumda tanıkların zorla getirilmesine ilişkin HMK m.245 hükmünün uygulanabilir nitelikte olup olmadığıdır. Kanaatimizce, öneri çerçevesinde, mahkemenin tanıkların isim ve dinlenilecekleri konuları tutanağa geçirmesinin amacının karşı tarafın hazırlıksız bir biçimde *sürpriz tanıklarla* karşılaşmasını önlemek

önüne geçilmesi adına, düzenlemede tanınan imkânın bir defaya mahsus olarak kullanılması gerektiği söylenebilir; Bu noktada üzerinde durulması gereken bir diğer konu, düzenlemenin istinaf aşamasında uygulanabilir nitelikte olup olmadığıdır. İlgili sorunun, istinaf aşamasında yapılamayacak işlemlere ilişkin HMK m.357/3 hükmü çerçevesinde cevaplanabileceği söylenebilir. Zikredilen hükümde, usulüne uygun olarak gösterildiği halde reddedilen veya mücbir bir sebeple gösterilemeyen delillerin, istinaf yargılamasını yürüten bölge adliye mahkemesince incelenilebileceği belirtilmiştir. O halde ilk olarak, HMK m.243/1 hükmünün son cümlesine istinaden hazır bulundurulan tanıkların ilk derece mahkemesince dinlenilmemesi ihtimalinde, bölge adliye mahkemesi HMK m.353/1-a-6 hükmünü uygulamaksızın yeniden tahkikat yaparsa, hazır bulundurulan tanıkları dinlemelidir. Yalnız burada, ilk derece mahkemesinde hazır bulundurulan ve dinlenilmeyen tanıklar ile istinaf aşamasında HMK m.243/1'in son cümlesine istinaden dinletilmek istenen tanıklar aynı olmalıdır. Bunun saptanması ise ilk derece mahkemesince dinlenilmeyen tanıkların isimlerinin tutanağa geçirilmemesi halinde güç görünmektedir. İkinci olarak, ilk derece yargılamasında, HMK m.357/3 hükmünde ifade edildiği üzere, mücbir bir sebebe dayalı olarak m.243/1'in son cümlesinden faydalanmak mümkün olmadıysa, bu durumda istinaf aşamasında hazır bulundurulan tanıklar bölge adliye mahkemesince dinlenilebilmelidir. Üçüncü ve son olarak ise ilk derece mahkemesinde HMK m.243/1 hükmünün son cümlesinde sağlanan imkândan yararlanılmış olmakla birlikte, listede yer almayan ve mücbir bir sebeple hazır bulundurulamayan tanık veya tanıkların varlığı halinde, istinaf aşamasında m.243/1'in son cümlesinden bir defa daha yararlanma imkânının bulunup bulunmadığı incelenmelidir. Esasen, diğer iki ihtimale nazaran çözümü daha güç olan bu son ihtimalde hazır bulundurulan tanıkların dinlenebileceği kabul edilmelidir. Zira bu ihtimalde hazır bulundurulan tanıkların dinlenilmemesi, varlığı ispatlanan mücbir sebebin göz ardı edilmesine ve tanığının mücbir sebep nedeniyle hazır edemeyen tarafın ispat hakkının kısıtlanmasına yol açar niteliktedir. Bu bağlamda, HMK m.243/1'in son cümlesinin bir defa kullanılabileceğinin istisnasını da m.357/3 hükmünün teşkil ettiği söylenebilir.

⁵⁵ ERDÖNMEZ, s. 37; AKİL, s. 168. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere, mehz İsviçre Medenî Usûl Kanunu'nun 170'inci maddesinin ikinci fıkrası açısından da benzer açıklama getirilmiş ve maddenin, karşı tarafın bilgisi olmayan bir kimsenin tanık olarak dinlenilmesini sağlamak amacıyla kullanılmasının sorunlu olduğu ifade edilmiştir. Bkz. WEIBEL, WALZ, s. 1304.

⁵⁶ ERDÖNMEZ, s. 37; BOLAYIR, Delillerin Toplanması, s. 414.

⁵⁷ ERDÖNMEZ, s. 37.

olması ve tanık listesinin verilmemesi yahut listede yer almayan tanığın dinletilmesinin hedeflenmesi nedeniyle, HMK m.245'in bu koruyucu etkisinden yararlanılamamalıdır. Bu bağlamda ilgili öneri, bir yönü itibariyle pek çok problemi çözebilir nitelikteyken diğer yönü itibariyle listede yer almayan tanığı dinletmek isteyen tarafı risk altında bırakabilir.

Açıklanan gerekçelerle, bir öneride bulunmak gerekirse, düzenlemenin korunmak istenip istenmediğine göre ikili bir ayırım yapılabilir. Bu ayırımın birinci parçasında, düzenlemenin korunması gerektiği görüşü savunulabilir. Eğer bu görüş benimsenirse, yukarıda yapılan sistematik temelli öneri de göz önünde bulundurularak⁵⁸, düzenleme HMK m.240/2 hükmüne aktarılmalı ve tanık listesi veren tarafın listede yer almayan tanıklarının da dinlenileceği açıkça belirtilmelidir⁵⁹. Böylelikle, düzenlemenin uygulama alanına ilişkin problemin ortadan kaldırılması sağlanır.

Ayırımın ikinci parçasında ise doktrinde de daha önce ifade edilen bir görüş savunularak⁶⁰, düzenlemenin tamamıyla yürürlükten kaldırılması gerektiği ifade edilebilir. Böylece HMK'nın tasarı halinde yer alan, fikir aşamasıyla uyumlu olan ve Kanun'un aslında öngörmek istediği tanık dinletme sistemine uygun bulunan bütünlük sağlanmış olur. Her ne kadar mevcut düzenlemenin varlığı nedeniyle, çalışmada tanık listesi veren tarafın da HMK m.243/1 hükmünün son cümlesinden yararlanabileceği görüşü savunulmuş olsa da kanaatimizce, ilgili düzenlemenin yürürlükten kaldırılması ve tanık listesi vermeyen tarafın, dilekçeler aşamasında tanık deliline dayanmış olsa bile tanık dinletme imkânına sahip olmaması gerekir. Bu sayede, listenin verilmesi için kesin süreye uymamanın yaptırımını tesis edileceği gibi liste dışında yer alan tanıkların dinlenilmeyeceğinin gösterildiği kuralın da yeniden devreye girmesi sağlanır.

SONUÇ

Duruşmada hazır bulundurulan tanıkların dinlenilmesine ilişkin olan HMK m.243/1 hükmünün son cümlesi, m.240/2 hükmünde yer alan ve tanık listesinde bulunmayan kişinin dinlenilemeyeceğine ilişkin kurala istisna getirmektedir. Düzenleme, Adalet Komisyonu görüşmeleri sırasında verilen bir önergeyle HMK'nın tanık deliline ilişkin hükümlerine entegre edilmiştir. İfade etmek gerekir ki ilgili düzenlemenin sistematik olarak hatalı yerde konumlandırıldığı kanaatindeyiz. Bu çerçevede, salt

⁵⁸ Bkz. I, B, dñn. 21.

⁵⁹ Bu çerçevede, HMK m.240/2 hükmü, bir bütün olarak “*Tanık gösteren taraf, tanık dinletmek istediğı vakıayı ve dinlenilmesi istenen tanıkların adı ve soyadı ile tebliğ e lverişli adreslerini içeren listeyi mahkemeye sunar. İkinci bir liste verilemez. Tanık listesi için kesin süre verildiğı ve dinlenme gününün belirlendiğı hâllerde, liste vermeyen veya verdiğı listede hazır bulundurduğı tanıklar yer almayan taraf, o duruşmada hazır bulundurursa tanıklar dinlenir.*” şeklinde yeniden düzenlenebilir. Önerilen düzenleme kapsamında, mevcut HMK m.243/1'in son cümlesinin, HMK m.240/2 hükmünün ikinci cümlesinde yer alan ve listede yer almayan tanığın dinlenilmesine yönelik kuralı devre dışı bıraktığı kanaatinde olduğumuz için, ilgili kuralın ilga edilmesinin de faydalı olacağı kanaatindeyiz; Keza yukarıda, düzenlemeyle tanınan imkânı bir defa başvurulması gerektiğı ifade edilmişti. Bkz. II, B, 3, dñn. 54. Ne var ki ilgili açıklamalar kapsamında, HMK m.357/3 hükmünün, bu kabule bir istisna olması gerektiğı de belirtilmişti. Bu nedenle düzenleme önerisinde, düzenlemeyle getirilen imkânın yalnızca bir defa kullanılabileceğine yönelik sınırlandırıcı ifadeye yer verilmemesi tercih edilmiştir.

⁶⁰ ERDÖNMEZ, s. 38; AKİL, s. 169.

sistematiik bir revize önerisi olarak, düzenlemenin HMK m.240/2 hükmüne eklenmesinin uygun olacağı ifade edilebilir.

Çalışma kapsamında üzerinde durulan temel problem, düzenlemenin, tanık listesinin verildiği hallerde de uygulanmasının mümkün olup olmadığı, listede yer almayan bir tanığın, tanık dinlenilecek duruşmada hazır bulundurulması suretiyle dinlenilmesi imkânının tanınıp tanınmadığıdır. Konu özelinde doktrinde birbirine zıt yönde iki görüşün ileri sürüldüğü görülmektedir. Bu çerçevede bir görüş, bu imkânın varlığını kabul ederken, diğer görüş ise listenin verildiği hallerde düzenlemenin uygulanma imkânını reddetmektedir.

Kanaatimizce düzenleme, tanık listesinin verildiği hallerde de uygulanabilmelidir. Zira ilk olarak, düzenlemenin lafzı bu kabule engel nitelikte değildir. Aksine düzenlemenin lafzı, tanık listesinin verildiği hallerde, listede yer almamakla birlikte duruşmada hazır bulundurulan tanığın evleviyetle dinlenilmesi gerektiği şeklinde yorumlanmaya dahi elverişlidir. İkinci olarak, düzenlemeyle öngörülen sistemin de bu kabule engel nitelikte olmadığı söylenebilir. Bu bağlamda, tanık listesi veren tarafın, liste vermeyen tarafa nazaran dezavantajlı bir duruma düşürülmesi uygun olmayacaktır. Keza bu kabulün, ikinci tanık listesi verme yasağını da ihlal edeceğinin söylenmesi güçtür. Zira devre dışı bırakılan kural, listede yer almayan tanığın dinlenilmesidir.

Bu kabul, düzenlemenin varlığı nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Eleştiriye açık olan ise düzenlemenin bizzat kendisidir. O halde, düzenlemenin korunması gerekip gerekmediği ayırımına gidilebilir ve korunması gerektiği kabul edilirse, HMK m.240/2 hükmü “*Tanık gösteren taraf, tanık dinletmek istediği vakıyı ve dinlenilmesi istenen tanıkların adı ve soyadı ile tebliğe elverişli adreslerini içeren listeyi mahkemeye sunar. İkinci bir liste verilemez. Şu kadar ki, tanık listesi için kesin süre verildiği ve dinlenme gününün belirlendiği hâllerde, liste vermeyen veya verdiği listede hazır bulundurduğu tanıklar yer almayan taraf, o duruşmada hazır bulundurursa tanıklar dinlenir.*” şeklinde yeniden düzenlenebilir. Ne var ki kanaatimiz, ayırımın ikinci parçasının tercih edilmesi ve düzenlemenin yürürlükten kaldırılması gerektiği yönündedir.

KAYNAKÇA

- AKİL, C. (2020). Yargıtay Kararları Işığında Medenî Muhakeme Hukukunda Tanık Listesi. Türkiye Barolar Birliği Dergisi, (149), s. 153-186.
- AKKAN, M. (2014). Medenî Usûl Hukukunda Tanığa Soru Kâğıdı Gönderilmesi. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 16(Özel Sayı), s. 555-610.
- ALANGOYA, Y., YILDIRIM, M. K., DEREN YILDIRIM, N. (2009). Medenî Usul Hukuku Esasları (7. b.). İstanbul.
- ARSLAN, R., YILMAZ, E., TAŞPINAR AYVAZ, S., HANAĞASI, E. (2019). Medenî Usûl Hukuku (5. b.). Ankara.
- ATALAY, O. (2017). Pekcanitez Usûl Medenî Usûl Hukuku (15. b., Cilt II). (H. PEKCANITEZ, M. ÖZEKES, H. TAŞ KORKMAZ, M. AKKAN, Düzenleyenler) İstanbul.
- ATALI, M., ERMENEK, İ., ERDOĞAN, E. (2021). Medenî Usûl Hukuku (4. b.). Ankara.
- BERKİN, N. (1981). Tatbikatçılara Medenî Usul Hukuku Rehberi. İstanbul.
- BİLGİÇ, H. B. (2018). Medeni Usul Hukukunda Delillerin İleri Sürülmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- BOLAYIR, N. (2014). Medenî Usûl Hukukunda İspat Hakkı ve İspat Hakkının Sınırları. Prof. Dr. Ejder Yılmaz'a Armağan (Cilt I). (E. HANAĞASI, M. GÖKSU, Düzenleyenler) Ankara (İspat Hakkı).
- BOLAYIR, N. (2014). Hukuk Yargılamasında Delillerin Toplanmasında Tarafların ve Hâkimin Rolü. İstanbul. (Delillerin Toplanması).
- BUDAK, A. C., KARAASLAN, V. (2022). Medenî Usul Hukuku (6. b.). İstanbul.
- BUDAK, A. C. (2023). Medenî Usul Hukukunda Kavram İctihadı ve Menfaat İctihadı. İstanbul.
- ÇİFTÇİ, P. (2018). Boşanma Davalarında Delillerin Gösterilmesine ve İbrazına İlişkin Güncel Yargıtay Hukuk Genel Kurulu Kararlarının (Önemli Bir İctihat Değişikliğinin) Değerlendirilmesi. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 20(1), s. 15-61.
- ERDÖNMEZ, G. (2013). Hukuk Muhakemeleri Kanunu'na Göre Delillerin Gösterilmesi ve İbrazı. İstanbul Barosu Dergisi, 87(5), s. 15-54.
- ERİŞİR, E. (2007). Medeni Usul Hukukunda Tanık Listesi. İzmir Barosu Dergisi, (1), s. 173-224.
- ERTANHAN, M. (2005). Medeni Yargılama Hukukunda Tanık ve Tanıklık. Ankara.
- GEIER-BORLA, E. (2023). ZPO Kommentar Kommentar zur Schweizerischen Zivilprozessordnung (3. b.). (M. GEHRI, I. JENT-SØRENSEN, M. SARBACH, Hrsg.) Zürich.

- GÖRGÜN, Ş., BÖRÜ, L., KODAKOĞLU, M. (2022). Medenî Usûl Hukuku (11. b.). Ankara.
- KARSLI, A. (2020). Medeni Muhakeme Hukuku (5. b.). İstanbul.
- KÖROĞLU, A., TAHİROĞLU, F. (2020). Medenî Usûl Hukukunda Tanık Delilinden Vazgeçme. Türk Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2(1), s. 221-248.
- KURU, B., AYDIN, B. (2021). Medenî Usûl Hukuku El Kitabı (2. b., Cilt I). Ankara.
- KURU, B. (2001). Hukuk Muhakemeleri Usulü (6. b., Cilt III). İstanbul.
- LEUENBERGER, C. (2016). Kommentar zur Schweizerischen Zivilprozessordnung (ZPO) (3. b.). (T. SUTTER-SOMM, F. HASENBÖHLER, C. LEUENBERGER, Hrsg.) Zürich.
- MULLER, H. A. (2016). ZPO Schweizerische Zivilprozessordnung Kommentar (2. b.). (A. BRUNNER, D. GASSER, I. SCHWANDER, Hrsg.) Zürich.
- ÖNEN, E. (1979). Medeni Yargılama Hukuku. Ankara.
- PAHUD, E. (2016). ZPO Schweizerische Zivilprozessordnung Kommentar (2. b.). (A. BRUNNER, D. GASSER, I. SCHWANDER, Hrsg.) Zürich.
- PEKCANITEZ, H., ATALAY, O., ÖZEKES, M. (2023). Medenî Usûl Hukuku Ders Kitabı (11. b.). İstanbul.
- POSTACIOĞLU, İ., ALTAY, S. (2020). Medenî Usûl Hukuku Esasları (8. b.). İstanbul.
- POSTACIOĞLU, İ. (1971). Şahit Listesi. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 37(1-4), s. 355-358.
- ROSENBERG, L., SCHWAB, K., GOTTWALD, P. (2018). Zivilprozessrecht (18. b.). München.
- TANRIVER, S. (2021). Medenî Usûl Hukuku (4. b., Cilt I). Ankara.
- TURAN, M. (2022). Tanık Listesi Sunulması. Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, (49), s. 289-322.
- UMAR, B. (2014). Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi (2. b.). Ankara.
- WEIBEL, T., WALZ, C. (2016). Kommentar zur Schweizerischen Zivilprozessordnung (ZPO) (3. b.). (T. SUTTER-SOMM, F. HASENBÖHLER, C. LEUENBERGER, Hrsg.) Zürich.
- YILMAZ, E. (2021). Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi (4. b., Cilt 3). Ankara. (Şerh).
- YILMAZ, E. (2021). Islah (5. b.). Ankara (Islah).
- https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html